

АРХЕОЛОГІЯ

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЯ
АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ
ТАЄМНИЦІ МИНУЛОГО
РОЗШИФРОВКА КЛИНОПИСУ
СЕНСАЦІЙНІ ВІДКРИТТЯ
СКАРБИ УКРАЇНИ
ВИДАТНІ АРХЕОЛОГИ

F FOLIO

Археологія. Дитяча енциклопедія

«Фолио»

2005

Археологія. Дитяча енциклопедія / «Фолио», 2005

Енциклопедія розповідає про становлення археології як науки та про найвизначніші археологічні відкриття, які збагатили наші знання про минуле людства. Книжка складається з трьох частин. Перша присвячена основним поняттям археологічної науки; у другій розповідається про етапи розвитку археології та найбільш відомі відкриття XIX—XX століття. У третій частині йдеться про деякі археологічні пам'ятки України. Без сумніву, ця енциклопедія може стати у нагоді при вивченні шкільного курсу всесвітньої історії та історії України.

, 2005

© Фолио, 2005

Содержание

Вступ	6
Розділ I	8
Історичні джерела та археологія	9
Археологічні пам'ятки та їхні види	10
Культурний шар та археологічна культура	12
Археологічна періодизація	13
Польові дослідження	15
Документація розкопок	19
Лабораторні дослідження	20
Розділ II	24
На початку класичної археології	25
Походження терміна «археологія»	25
Класична археологія в епоху Відродження	26
Перші наукові праці з класичної археології	29
Катастрофа, що відкрила шлях до безсмертя	30
Тріумф і трагедія Генріха Шлімана	33
Доля «золота Шлімана»	38
«Маска Агамемнона»	39
Відкриття Егейського світу	46
Початок східної археології	54
Таємниці народу Нілу	54
Науковий подвиг Жана Франсуа Шампольйона	56
Перші наукові дослідження Єгипту	58
«Мандрівні мумії»	63
Людина, яка «просіяла» Єгипет	66
«Все боїться часу, але час боїться пірамід»	70
Виготовлення мумії	74
Поховання фараона	76
Кінець ознакомительного фрагмента.	80

Дитяча енциклопедія

Археологія

Вступ

Уявіть собі, що ми нічого не знаємо про попередні покоління... Такого бути не може, ажде про те, як жили люди в давні часи, ми знаємо з величезної кількості документів, листів, написів на пам'ятках, з літописів, хронік та ін. Чи можна довіряти інформації, що в них міститься? За довгі часи існування історичної науки її дослідники навчилися дізнаватися про документ майже все – хто, де, коли й навіщо його написав. Річ у тім, що кожна писемна пам'ятка відбиває характер, освіту, настрій свого автора та обставини його життя.

Зовсім інша річ – пам'ятки речові, що їх вивчає наука археологія. Ці пам'ятки не тільки відображають минуле життя, вони є частиною того життя, тобто про давні часи ці речі свідчать об'єктивно і неупереджено.

Коли археологія ще не була наукою, історія людства вже охоплювала приблизно три тисячі років. Окрім того, майже половина цього часового відтинку була представлена пам'ятками з території, обмеженої Альпами та Сахараю. Історична наука тих часів спиралася лише на письмові тексти, і для більшості людей вона була переліком королів та битв, політичних переворотів та богословських суперечок.

Археологія створила справжній переворот в історичній науці. Подібна до потужного телескопу, який розширив поле зору астрономів, археологія в сотні разів збільшила перспективу історії в минуле. Завдяки археології людство відкрило для себе цивілізації, про існування яких ще сто п'ятдесят років тому воно навіть не підозрювало.

Однак декому здається, що археологія – це лише розшуки давніх пам'яток у степах та пустелях, розкопки давніх поселень та знахідки неймовірних скарбів. Так, справді – археологія завжди пов'язана з активними пошуками, іноді навіть важкими й небезпечними. Але це ще й робота за письмовим столом – у кабінеті, в архіві, в бібліотеці, бо вчені не тільки розгадують загадки історії, але й шукають шляхи донесення знань про неї до людей.

Втім, навіщо, скажете ви, у XXI столітті, з його комп'ютерами, Інтернетом, мобільним зв'язком, космічними кораблями та клонуванням, якісь палеолітичні знаряддя, давні єгиптяни та ще давніші шумери?

Вивчення історії й, зокрема, археології, як не дивно, дає можливість сучасному людству усвідомлювати себе нащадком всіх великих досягнень людського духу, всього, що було створено людськими руками в минулому; допомагає пробуджувати найкращі почуття, віру в силу розуму, а це так важливо в наші часи високих технологій, які можуть підвести людство до кінця його існування. Від бездумної гонитви за більш досконалою якістю свого життя людство врятує хіба що розуміння того, що ми не є першими мешканцями на цій землі і не повинні стати останніми.

Ця книжка має на меті дати загальне уявлення про археологію як про історичну науку. У межах такого видання немає можливості перелічити всі відкриття і всіх видатних учених, що працювали чи працюють у галузі археології. Для більш докладного знайомства з цією наукою читач може звернутися до книжок, що вказані в переліку використаної літератури.

Книжка складається з трьох частин. Перша частина присвячена основним поняттям археологічної науки. У другій розповідається про основні етапи становлення археологічної науки й найбільш відомі відкриття XIX – XX століть. У третій частині йдеться про деякі археологічні пам'ятки нашої країни.

Україна винятково багата на старожитності різних епох і народів. Стародавні суспільства, які розвивалися на території України, зробили значний внесок у світову цивілізацію. Охопити весь загал археологічних пам'яток України в межах подібного видання неможливо. Тому ми звернулися до найбільш відомих археологічних культур – трипільської, скіфської, античних держав Північного Причорномор'я та Київської Русі. До традиційних пам'яток додано також розповідь про пам'ятки часів Запорізького козацтва.

Розділ І

Що таке археологія і як вона дізнається про минуле

Історичні джерела та археологія

Археологія – це наука, яка вивчає первісні, античні та середньовічні речові історичні джерела і відновлює за ними історичне минуле людського суспільства.

«Ніщо в історії не зникає безслідно. Історичне явище може не залишити сліду ні в архівах, ні в літописах, але слід завжди залишається в землі, і справа археолога – його знайти».

А.В. Арциховський

Археологія – самостійна галузь історичних наук. Історія та археологія нероздільні і становлять укупі єдину історичну науку, яка використовує різні види джерел – письмові та речові. Ці джерела принципово відрізняються одне від одного, відрізняються і методи їхнього вивчення.

На археологічних розкопках

«Розкопка – не спорт і не втіха, це серйозна робота, часто важка й завжди відповідальна. Не досить знайти речі, треба вгадати думки людини,

яка зробила пам'ятку, засоби її створення, процес роботи, призначення окремих частин або речей пам'ятки; все це так само непросто, як розгадати найскладнішу історичну загадку. Кожен новий курган, могильник дають новий матеріал для відповіді на старі запитання, але ж вони ставлять і нові, які народжуються як під час розкопок, так і пізніше, під час осмислення їхніх результатів».

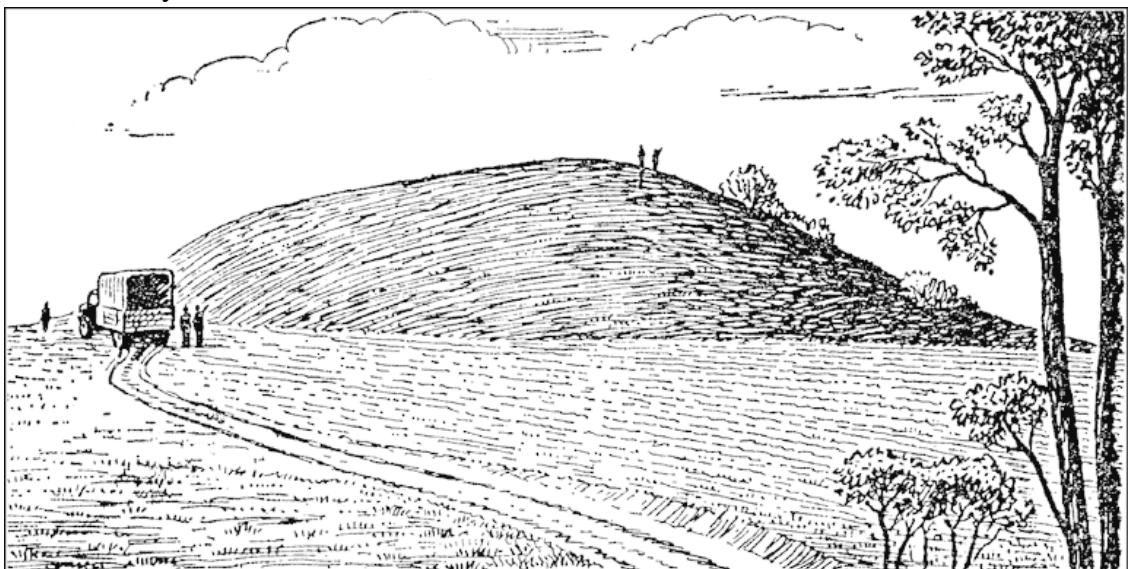
О. А. Спіцин

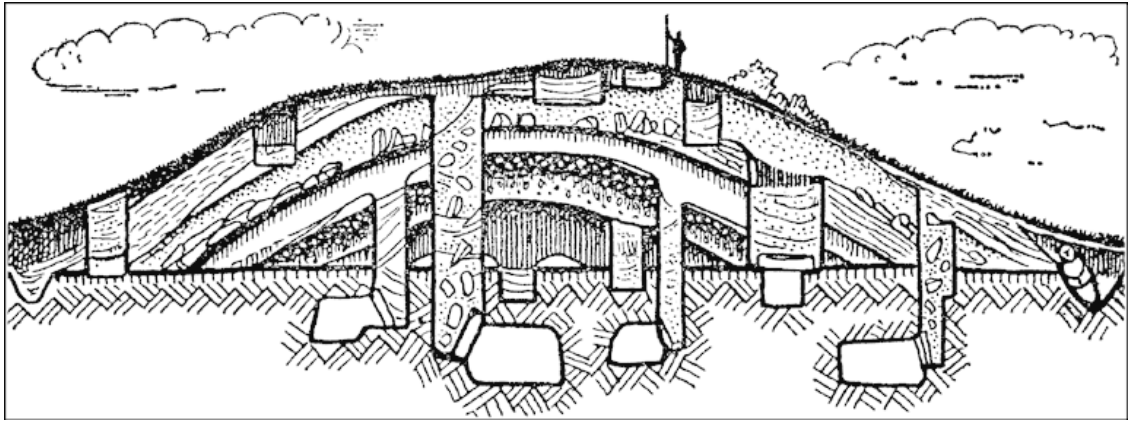
Історична наука доходить тих чи тих висновків, опрацювавши певні історичні джерела. Так називають всі рештки минулого, які пов'язані з діяльністю людини і відображають історію людського суспільства. Продукти і сліди людської діяльності дійшли до нас у вигляді джерел речових (рештки знарядь праці, зброї, предметів побуту, архітектурних споруд), лінгвістичних (мова), етнографічних (звичаї, обряди), усних (фольклор). З появою та розвитком писемності виникли письмові джерела, а в новітні часи, завдяки розвитку техніки, – звукові записи, фото-, кіно– та відеодокументи.

Археологія зазвичай вивчає саме речові джерела. Але існує велика кількість речових джерел, які мають написи: надгробки, вази, ікони, монети, печатки, герби тощо. Такі джерела стають об'єктами вивчення спеціальних історичних дисциплін: епіграфіки, нумізматики, сфрагістики, хронології, геральдики, метрології. Епіграфіка вивчає написи на каменях, металі, глині, дереві; нумізматика вивчає монети; сфрагістика – печатки; хронологія – системи обчислювання часу; геральдика – герби; метрологія вивчає різні міри ваги, довжини, місткості та площі.

Археологічні пам'ятки та їхні види

В історичній та археологічній літературі використовується термін «пам'ятки». В історичній науці «пам'ятка» та «джерело» – синоніми. Будь-який слід, що залишила людина, – піраміда Хеопса чи пляма від кострища, – є історичною пам'яткою, тому що вона зберігає пам'ять історичного минулого.

Сучасний зовнішній вигляд та креслення кургану

Речові джерела (археологічні пам'ятки) є численними й різноманітними, і найважливіші з них – залишки давніх поселень та поховань. Серед давніх поселень вирізняють:

- стоянки – залишки відкритих, неукріплених поселень;
- городища – залишки поселень, які мали укріплення (земляні, глинобитні, цегляні, кам'яні);
- селища – залишки неукріплених поселень, які оточували городища.

Давні поховання поділяються на дві основні групи. Першу утворюють поховання в ямах без будь-яких насипів над ними, скупчення таких поховань-могил утворюють могильник. До другої групи входять поховання в ямах чи без них, над якими насипані пагорби-кургани. Більшість курганів мають правильну округлу форму, їх діаметр – 4–5 м і заввишки вони 20–150 м. Іноді навкруги кургану знаходять сліди канами, з якої брали землю, або коло з дрібного каміння. Так звані «великі кургани» сягають кількох десятків метрів у діаметрі і 15 м висоти. Вони містять групові поховання, поховання царів, племінних вождів.

Дольмен

До археологічних пам'яток належать також мегалітичні поховання, тобто поховання в гробницях, побудованих з великих каменів (*мегаліт* – великий камінь). Серед них вирізняють дольмени, менгіри, кромлехи.

Дольмени (від *бретонського* *dol* – стіл та *men* – камінь) складаються з кількох вертикально встановлених каменів, покритих величезною кам'яною плитою, яка утворює пласку кришку. Велика кількість дольменів зустрічається в Бретані (Франція).

Менгіри (від *бретонського* *men* – камінь та *hir* – довгий) – це камені, що стоять окремо один від одного, себто довгі і вузькі стовпи. Найбільший менгір (довжина 21 м, вага близько 300 т) знаходиться у Бретані. Трапляються й великі групи менгірів (понад дві тисячі в кожному), які створюють довгі кам'яні алеї.

Іноді камені розташовані у вигляді кола. Така споруда називається кромлех (від *бретонського* *strom* – круглий та *lech* – місце).

Серед археологічних пам'яток є також різьблення із зображенням людей та тварин, наскельні малюнки, святилища, копальні, системи зрошення, давні ниви, водогони, укріплення, знайдені кимось скарби.

Культурний шар та археологічна культура

Більшість археологічних пам'яток люди добули із землі, вірніше, з її культурного шару. Так в археології називається шар землі на місцях поселень, який складається з будівничого та господарського сміття, органічних речовин, вугілля та золи з печей, кострищ та пожеж, змішаних з піском і глиною, що їх нанесли вітер та вода. Називається він культурним тому, що зберігає в собі рештки діяльності людини, тобто рештки її культури. Культурний шар створюється й росте повільно, але неухильно – з року в рік, із сторіччя в сторіччя. Його товщина залежить не тільки від часу, але й від інтенсивності людської діяльності. На товщину культурного шару мають вплив і матеріали, з яких побудовані споруди: дерево згнивало і додавало до культурного шару кілька міліметрів, кам'яні та цегляні споруди руйнувалися і створювали більш міцні пласти. Особливо товстий культурний шар буває в містах, на городищах, на тепе (горби, на яких довго селилися люди). Найтовстіший культурний шар у світі – в давніх містах Месопотамії (20 м) і на деяких городищах Середньої Азії (34 м).

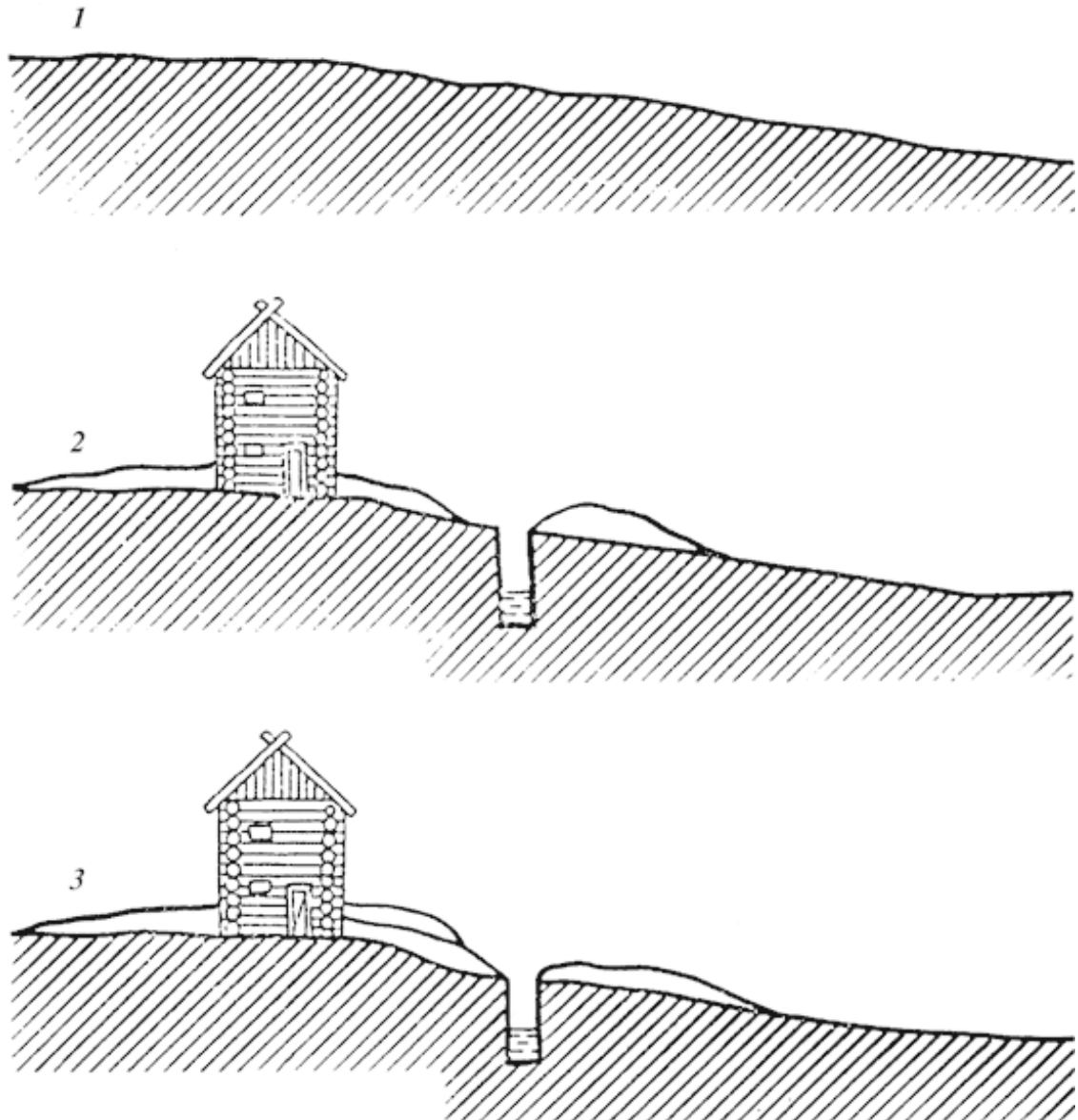

Схема утворення культурного шару: поверхня землі до виникнення культурного шару (1); відкладення під час існування будівлі (2, 3)

Культурний шар відрізняється від природних ґрунтів, він зазвичай темніший, бо утримує частинки вугілля та перегною, рослинність на ньому більш густа і яскрава.

Археологічні пам'ятки з культурним шаром бувають одно- або багатошарові. Багатошарові культурні шари виникають тоді, коли одне і те саме місце заселялося людьми кілька разів. Одне й те ж поселення могло переходити з однієї археологічної епохи до іншої. Такі переходи могли відбуватися спокійно, без потрясінь, але іноді супроводжувалися катаклізмами: нападом ворогів та знищенням населення, природними катастрофами. В такому випадку між культурними шарами знаходиться природний шар, який не утримує культурних решток. Шари землі, які лежать нижче культурного шару і не утримують решток життя людини, в археології називають «материком»

Археологічна періодизація

Як і кожна самостійна історична наука, археологія має власну періодизацію. Вона враховує зміни в характері та обробці основних матеріалів, з яких виготовляли знаряддя праці,

предмети побуту, зброю. Відповідно до цього в археології виокремлюють три основні періоди – кам'яний, бронзовий, залізний віки, іноді до них додають і четвертий – мідний, а кожен із віків, у свою чергу, поділяють на окремі етапи: кам'яний вік, наприклад, поділяється на палеоліт – давньокам'яний вік (а він, у свою чергу, на ранній, середній та пізній), мезоліт (перехідний від палеоліту до неоліту), та неоліт (новокам'яний вік). Палеоліт почався близько двох мільйонів років тому. Для нього характерним є те, що більшість знарядь праці виготовлялися з каменю. Ознакою мезоліту вважається використання мікролітів, тобто дрібних знарядь, виготовлених з кам'яних пластин розміром не більше 2,5 см. Основною ознакою неоліту на певній території є наявність «неолітичної революції», тобто переходу до господарювання, осідлого способу життя і пов'язаних із цим зростання населення та спеціалізації ремесла. Слід зауважити, що така періодизація доволі умовна, вона визначає лише стадії розвитку людського суспільства, але не дає археологічні матеріали. В різних регіонах різні стадії починаються в різний час, наприклад, початок кам'яного віку на території України відносять до так званої Ашельської епохи (1,5–1 млн років тому).

Археологічні матеріали відрізняються за епохами, а в середині кожної епохи – хронологічно, тобто за часом, і територіально, тобто за місцем знахідки. Археологи зазвичай вивчають велику кількість знахідок, які об'єднані в певні групи – комплекси. На підставі цих комплексів археологи вирізняють так звані археологічні культури. Цей термін визначає насамперед спільність археологічних пам'яток та предметів, які належать до одного часу й зосереджені на певній території. Археологічні культури мають умовні назви, надані їм переважно за назвами місць перших знахідок, або найбільш видатних пам'яток (наприклад, трипільська культура, майкопська культура), або за найбільш характерними археологічними ознаками (наприклад, катакомбна культура, могили якої зроблені у вигляді катакомб). Іноді археологічна культура відповідає певному народові, але часто-густо збіг матеріальної культури не відображує спільності етнічної.

Предмети катакомбної культури

Робота археолога складається з трьох великих етапів, які умовно можна назвати польовим, камерально-лабораторним та кабінетним.

Польові дослідження

Перш ніж почати дослідження археологічної пам'ятки, її треба знайти. Пам'ятки знаходять випадково або ж шукають наперед обдуманно. Щоправда, є пам'ятки, про існування яких було відомо завжди. Це зазвичай величезні архітектурні споруди, як, наприклад, єгипетські піраміди чи Парфенон. Інші ж пам'ятки, іноді цілі міста, поховані під землею, в торф'яних болотах і навіть під водою.

Отже, перший етап польових досліджень – це *розвідка*. Деякі види пам'яток, такі як кургани, городища, петрогліфи, мегаліти, тепе, знайти неважко, бо вони лежать на поверхні. Проте, щоб їх виявити, треба мати досвідчене око. Кургани, городища та тепе можна прийняти за природні пагорби, і, навпаки, аматори часто сприймають за кургани природні пагорби.

Поховані в землі пам'ятки знаходять зазвичай під час проведення якихось земляних робіт: при прокладанні шляхів, копанні котлованів, при оранці. Слід пам'ятати, що під час проведення великих земляних робіт мають бути присутні археологи! Іноді пам'ятки відкриваються людині і без її участі, – внаслідок вивітрювання чи розмиву ґрунту, під час утворення ярів, у берегових осипах.

Наперед обдумані археологічні пам'ятки розшуковують на підставі письмових джерел, усних переказів та легенд і на підставі припущень археологів.

Різні письмові джерела, від літописів до мемуарів, свідчать про місцезнаходження археологічних пам'яток, іноді точно, іноді приблизно. В літописах зазвичай писали про будівництво міст та храмів, зведення укріплень, палаців, мостів. Часто у письмових джерелах згадується про облоги, штурми та руйнування міст під час війн, про загибель міст від стихійних лих. У деяких давніх творах йшлося про географічне розташування міст, племен, народів та держав, наприклад у творах Страбона, Павсанія, Птолемея та ін.

Багато археологічних пам'яток виявлено на підставі усних легенд та переказів. Часто місцевим мешканцям відомо про кургани, великі камені, гроти, наскельні малюнки, що знаходяться поблизу і пов'язані з якоюсь легендою. Найчастіше це легенди про скарби, що їх сховали дванадцять розбійників або три брати, про підземні ходи, залізні скрині та дубові домовини. За вказівками місцевих мешканців археологи знаходять городища, кургани, іноді навіть підземні ходи, але ще ніколи ніхто не знайшов діжок із золотом та сріблом.

Способи визначення пам'яток на місцевості численні й різноманітні. Випадково знайдений на поверхні черепок глиняного посуду, більш темна та густа рослинність, пагорб чи заглиблення на поверхні землі та багато чого іншого привертає увагу археолога. Він має придивлятися до різноманітних слідів на поверхні землі дуже пильно. Наведемо цікавий випадок із життя видатного археолога Леонарда Вуллі.

«У Ваді Хальфа в Північному Судані я вів з Мак Івером розкопки храму і частини єгипетського міста. Протягом двох місяців ми не могли знайти в пустелі слідів могильника, що мав знаходитися поблизу. Одного вечора ми зійшли на невисокий пагорб, щоб подивитися на захід сонця над Нілом. Ми ремствували на невезіння, аж раптом Мак Івер вказав на долину: вона вся була помережана темними колами, яких ми не бачили раніше, хоча товклися там цілими днями. Коли я спустився вниз і підійшов ближче – кола зникли, але за допомогою Мак Івера, який залишався на пагорбі, я зробив у центрі кожного кільця невеличкі насипи зі щебеню. Наступного дня наші робітники-араби відкрили під кожним насипом квадратні, вирізані в камені ходи до могил. Давні землекопи висипали розбите каміння навколо готової могили, коли засипали її, частина каміння залишилася на поверхні; через чотири тисячі років вже неможливо було помітити різницю між камінням та щебенем, так подібні одне до одного вони стали. Але сонячні промені, що падали протягом п'яти хвилин під певним кутом, зробили видимим ледь темніший відтінок каменів, видобутих на невеликій глибині. Це явище можна було спостерігати лише з пагорба і, ймовірно, лише з одного місця».

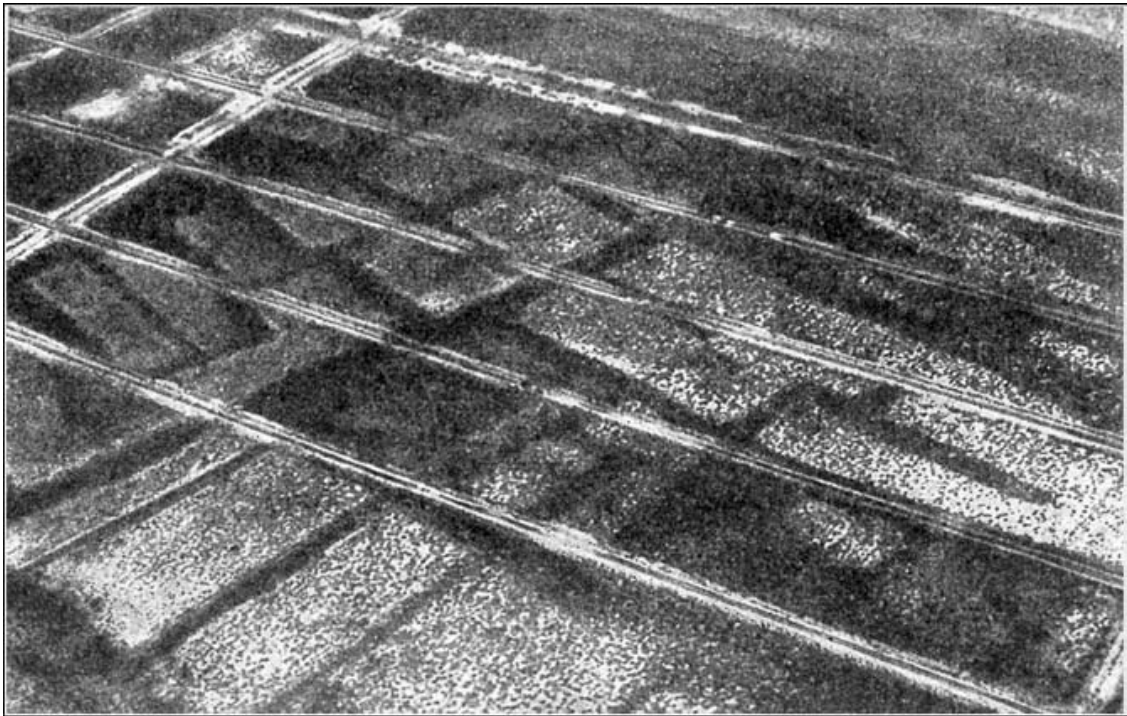
Багато археологічних пам'яток, непомітних із землі, можна виявити на якійсь відстані від неї, наприклад з повітря. Цей спосіб має назву – аеророзвідка. Використовуючи аерофотографію (тобто фотографування з великої висоти) та оцінюючи різні показники (рельєф, склад ґрунту, властивості рослинності), археолог може зробити висновки про наявність великих об'єктів. За допомогою аерофоторозвідки були виявлені давні кельтські та саксонські поля в Англії, давні шляхи та римські табори в Сирійській пустелі, давні замки та фортеці в Середній Азії, трипільські поселення під Уманню. Цікавою була історія відкриття етрусського міста Спіни. Про це місто згадували античні письменники, і, зокрема, Плутарх; за їхніми творами, Спіна була найважливішим етрусським портом, але знайти його не могли і тому вважали, що це місто – витвір уяви давніх географів.

У 1922 році в дельті річки По, в болотах Камаккйо, проводилися меліоративні роботи. На осушеному болоті виявився великий етрусський некрополь (кладовище). Розкопали 1200 могил, але самого міста не знайшли. В 1953 році проводилися нові меліоративні роботи на захід від Камаккйо, в іншій частині заболоченої території. Знову було знайдено могили, а самого міста не виявили. Директор етрусського музею у Феррарі Неро Альфієрі звернув увагу на незвичні риси та плями на аерофотографіях, зроблених інженерами-меліораторами. Він

вирішив провести ретельну зйомку всієї місцевості, і в 1956 році, через 35 років після перших розкопок, Спіна була виявлена. Болота за сотні років вкрили Спіну, яку мешканці залишили під натиском галлів. Але на зеленій ковдрі болотної рослинності за допомогою аерофотозйомки вчені помітили давні вулиці міста, канали, портові споруди. Світлі прямокутники на знімках – це квартали античних будівель, темні лінії – античні вулиці або канали. Головний канал цієї античної Венеції був 20 м завширшки, від нього відходила велика кількість вузьких каналів. Розкопки виявили рештки будівель на палях. За знайденою керамікою їх датували IV століттям до н. е. Спіну важко було знайти, але ще важче було розкопувати: будівлі були під землею на глибині двох метрів, а вже на глибині 0,6 м з'явилися ґрунтові води, які дуже заважали роботі.

Аерофотозйомка дає змогу виявляти пам'ятки, що опинилися під водою. На черзі – використання для археологічної розвідки космічних супутників Землі.

Під час археологічної розвідки використовуються і геофізичні методи: електророзвідка, магніторозвідка та сейморозвідка. Метод електророзвідки базується на різниці опорів струменя, що проходить у ґрунті й у культурному шарі. За допомогою електророзвідки знаходять стіни, рови, могильники.

Аерофотозйомка міста Спіни

Під час магніторозвідки проводяться розшуки таких предметів, які мають підвищені магнітні властивості, ці речі відіграють роль магнітів – їх і фіксують прилади. Так знаходять гончарні печі, стіни, шляхи, ями та канами, сліди пожеж, залізні речі.

Сейморозвідка використовує властивості археологічних об'єктів та середовища, в якому вони перебувають, по-різному відбивати звукові коливання. Таким чином відкриваються могильники, тріщини, стіни й т. ін. У підводній археології використовується різновид сейморозвідки – метод звукової локації.

Первісне дослідження археологічної пам'ятки включає її *обміри*, *збір підйомного матеріалу* і *закладання шурфів*. На кресленнях та в щоденниках фіксується розташування пам'ятки щодо сторін світу, її форма, розміри площі та периметра, всі пагорби й заглиблення тощо. Одночасно збирається підйомний матеріал – це давні речі або їхні фрагменти (шматочки глиняного посуду, уламки цегли, іноді знаряддя праці, прикраси). Вони потрапляють на

поверхню через розмиви, вивітрювання або переорювання ґрунту. Місця таких знахідок також фіксуються.

Для того щоб отримати загальне уявлення про пам'ятку, закладають один або кілька шурфів¹.

Шурфовка допомагає визначити товщину і вміст культурного шару. Кількість шурфів має бути мінімальною, бо вони руйнують культурний шар і дають часткове обмежене уявлення про об'єкт. Категорично не можна проводити дослідження пам'ятки тільки за допомогою шурфів.

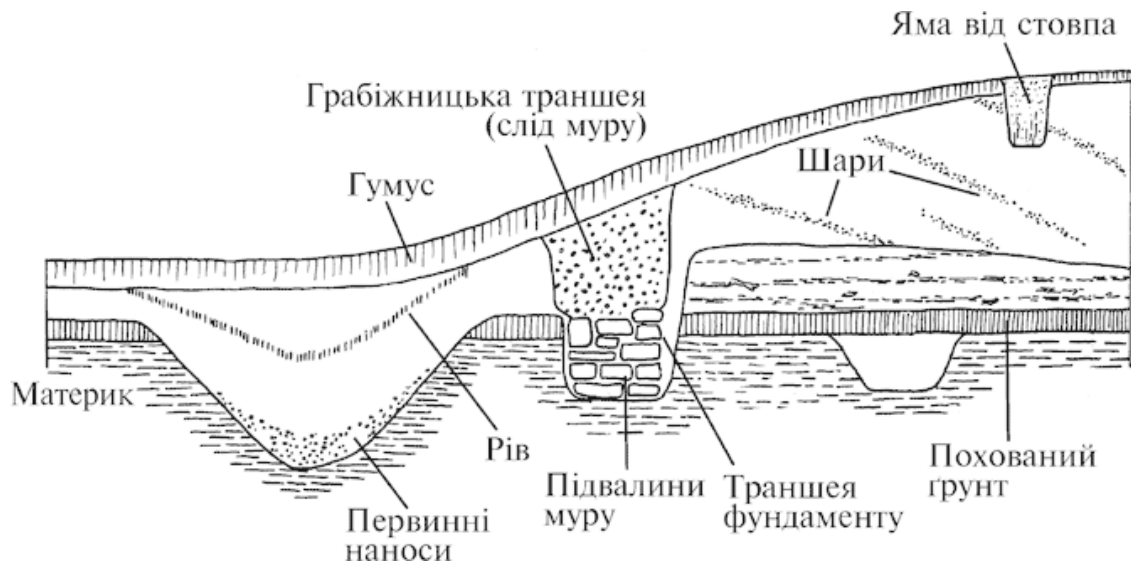
Наступний етап дослідження – *розкопки*. Деякі види пам'яток не потребують розкопок – це, наприклад, скельні написи та малюнки. Розкопуються передусім поселення, кургани, ґрунтові могильники, окремі споруди, заховані в землі. Для того щоб ретельно дослідити пам'ятку, треба відкрити всю її площину. У XIX та на початку XX століття для цього застосовували траншейний спосіб: через площину пам'ятки прокладали траншеї в різних напрямках, але таким чином археологи отримували лише розріз пам'ятки. Якщо під час роботи знаходився об'єкт, який ішов убік від траншеї, треба було робити бокові відгалуження. Тому нині траншейний спосіб розглядається як можливий лише на початковому етапі – для того, щоб простежити товщину культурного шару, площину його поширення. Але відкрити всю площину великої пам'ятки за один сезон, звичайно, неможливо. На пам'ятках, які розташовані на великій площині, закладають спочатку один або кілька розкопів, які з часом розширюються, доки не буде розкопана вся пам'ятка. Деякі пам'ятки розкопуються роками й десятиліттями.

Розкопки культурного шару ведуться тільки вручну, лопатами або ножами. Але в деяких випадках використовується і техніка – бульдозери, скрепери, транспортери, електролебідки. За допомогою техніки видаляється сміття чи ґрунт, що не містить решток пам'яток, знімаються курганні насипи. Під час роботи техніки на розкопці археологи мають ретельно стежити за машинами, щоб своєчасно помітити зміни ґрунту і спинити техніку.

Способи відкриття культурного шару різняться залежно від того, який об'єкт досліджується. Поховання та поселення розкопуються з використанням різних прийомів, як і різні види поховань. Універсальних прийомів розкопок немає. Але слід пам'ятати, що археолог повинен знати не тільки тип пам'ятки, але й культуру в цілому. Археолог не може сподіватися, що хтось доробить за нього те, що він зробити не встиг або не зумів. Спостереження за пам'яткою і висновки щодо її особливостей мають бути зроблені в полі.

Унікальність кожного об'єкта розкопок і способів його дослідження не заперечує використання одного з основних методів археології.

¹ Шурф – вертикальний квадратний колодязь площею 4–6 м².

Стратиграфічний розріз

Стратиграфічний метод запозичений із геології. Суть його полягає у визначенні хронології (тобто віку) пам'ятки за послідовністю культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладень та один до одного. Закон утворення шарів твердить, що відкладення, яке залягає нижче, давніше, ніж відкладення, яке лежить вище (в археології цей закон діє, якщо шари не були пошкоджені – перекопані, переорані і т. ін.). Крім того, закон торкається лише порядку утворення шарів, але не їхнього вмісту, речі можуть походити з більш давніх епох і потрапити випадково з іншого шару, але не можуть походити з пізнішого шару. Для того щоб відстежити культурний шар, розкопки проводять горизонтальними верствами. Всі нерівності та вигини шарів вимірюються точними геодезичними приладами й фіксуються на горизонтальному плані розкопу. Крім того, обов'язково складається стратиграфічне вертикальне креслення стін і креслення розрізів культурного шару.

Документація розкопок

Під час розкопок обов'язково ведеться щоденник, до якого археолог записує все, що він бачить і що неможливо нанести на план.

Особливо ретельно досліджується й описується структура культурного шару: його колір, вміст у ньому золи, вугілля, перегною, глини і т. ін. З культурного шару беруть проби для хімічного аналізу, який дає змогу з'ясувати, з яких органічних речовин створився перегній, які породи дерев залишили золу й вугілля.

Коли в культурному шарі виявляють окремі речі, споруди, поховання або їхні сліди, то замість лопат використовують ножі, пінцети та щітки. Кожна знайдена річ зачищається щіткою, замальовується і фотографується в тому положенні, в якому була знайдена в землі (в археології існує спеціальний термін – *in situ*), точка її знаходження позначається на плані.

Речі з органічних речовин (дерево, шкіра, тканина і т. ін.) зберігають у землі свій об'єм і форму, але легко деформуються й руйнуються на повітрі. Для збереження таких знахідок треба негайно їх законсервувати або принаймні сховати від сонця. Іноді предмети руйнуються, але залишають сліди у вигляді пустот чи відбитків (найкраще вони зберігаються в глині). Пустоти заливають гіпсом, і отримують зліпок зниклої речі. Ями, колодязі зберігають сліди дерев'яних кріплень, що відбилися на стінах, по яких реконструюють всю споруду.

Велике значення для дослідження пам'ятки мають визначення та фіксація місця кожної окремої речі і їхнього взаєморозташування. Це особливо важливо при дослідженні поселень,

що загинули раптово, під час якогось лиха. В таких випадках більшість речей залишається на своїх звичних місцях – горщики з їжею залишаються в пічках, у коморах зберігаються посудини з зерном чи олією, а це дає змогу зробити висновки про життя і звички давніх мешканців.

Ще краще речі і їхнє взаєморозташування зберігаються в похованнях. Ретельна фіксація інвентаря в могилах дає можливість відновити речі, що зникли. Наприклад, на небіжчикові зотлів одяг, але залишилися гудзики, що лежать у тому порядку, в якому вони були на одязі. Якщо вони лежать у ряд і доходять до колінних суглобів скелета, то можна стверджувати, що одяг був однобортний і сягав колін. Якщо гудзики зібрати, не фіксуючи їхнього розташування, то ми дістанемо уявлення лише про гудзики, але не про одяг.

Слід розуміти, що пошкодження або руйнування археологічної пам'ятки рівноцінне знищенню важливого історичного документа, якого ще не прочитали. Він не розкрив своїх таємниць, отже, ми ніколи не дізнаємося про щось із минулого. Розкопки мають проводити лише досвідчені археологи, а самі пам'ятки потребують ретельного обліку й охорони. Найважливіші пам'ятки оголошують заповідниками, і в них організовують музеї.

Розкопки проводяться лише за спеціальним дозволом, що має назву «Відкритий лист», – він видається Польовим комітетом Інституту археології НАН України.

Відкриті листи бувають чотирьох категорій:

- форма № 3 надає право на археологічні розвідки та зовнішній огляд пам'ятки без будь-яких земляних робіт;

- форма № 2 дозволяє розвідки та розкопки невеликих за площиною пам'яток (до 20 м²);

- форма № 1 дозволяє досліднику будь-які археологічні роботи;

- форма № 4 видається в аварійних випадках для дослідження пам'яток, яким загрожує знищення внаслідок дії стихійних сил чи під час земляних робіт.

Важливою частиною роботи археолога є документальне оформлення дослідження. Під час розкопок пам'ятка фактично знищується. Тим більш ретельним має бути написання звіту про розкопки. Звіт повинен містити такі дані:

- відомості про організацію робіт, джерела матеріального забезпечення, учасників розкопок та їхні функції, завдання дослідження;

- відомості про процес та результати дослідження пам'ятки, ілюстровані кресленнями, фотографіями та малюнками;

- відомості про методику розкопок;

- загальні наукові висновки, яких дійшов дослідник.

Крім того, до звіту додається відкритий лист, опис усіх письмових, графічних, фотографічних та інших матеріалів і довідка від установи, що прийняла колекцію на зберігання.

Лабораторні дослідження

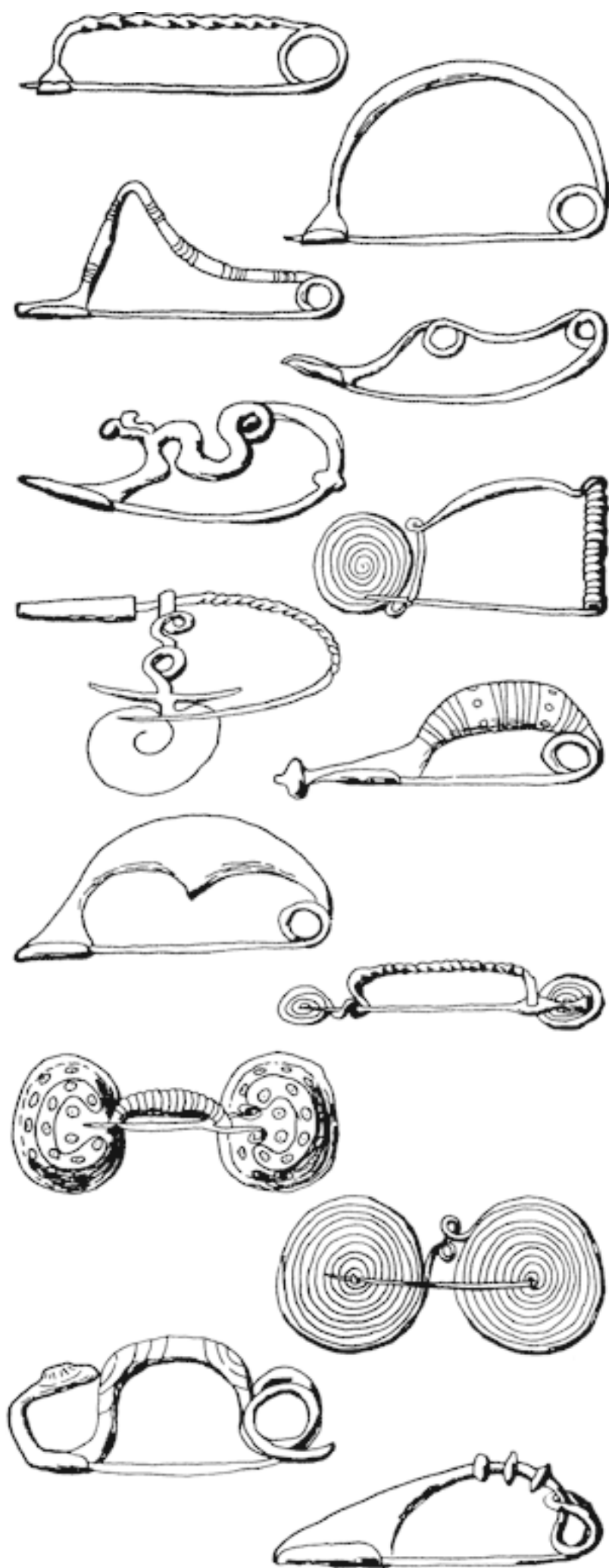
По закінченні польових робіт усі матеріали надходять до лабораторії для подальшої обробки та вивчення. Ця робота не менш копітка й відповідальна, ніж розкопки. Вивчається форма кожної речі, визначається її призначення, матеріал, з якого вона була зроблена, техніка її виробництва, місце й час її виготовлення.

Матеріал передусім піддається камеральній обробці, тобто консервації, реставрації та інвентаризації.

Консервація – це така обробка речей, яка захищає їх від деформації та знищення. Так, наприклад, берестяні грамоти (документи, що написані на верхньому тонкому шарі березової кори) розмочують у гарячій воді з содою, обережно розгортають і затискують між герметично закритим склом.

Під час розкопок гробниці Тутанхамона було знайдено черевики фараона, вишиті бісером. Збереглися малюнок та форма вишивки, але основа й нитки згнили, і черевики могли роз-

сипатися від легкого дотику. Тоді черевики, не доторкуючись до них, обприскали розплавленим парафіном, після того як парафін захолонув, залили гіпсом і, нарешті, винесли з гробниці. У лабораторії черевики розкрили, а потім весь малюнок, намистину за намистиною, відновили новими нитками на новій основі, тобто зробили *реставрацію* – відновлення первісного вигляду ушкодженої речі. Засоби реставрації різноманітні. Можна сказати, що реставрація об'єднує науку і мистецтво. Масовим археологічним матеріалом є, насамперед, кераміка. Але цілі посудини знаходять рідко, здебільшого археолог має справу з уламками. Щоб дістати чітке уявлення про форму давньої посудини та її місткість, уламки збирають і склеюють. Іноді порожнини заливають гіпсом, але ніколи не підмальовують і не наносять орнаменту. Найчастіше речі реставрують для того, щоб виставити в музеї.

Типи фібул (декоративних брошок у вигляді булавки)

Одним з найважливіших завдань лабораторних досліджень є *хронологізація* пам'ятки, тобто встановлення її віку. В археології використовують дві системи датування: абсолютну хронологізацію і відносну хронологізацію. За допомогою абсолютної хронологізації встановлюється час існування пам'ятки за сучасним календарем, тобто вказується число, місяць, рік, століття, тисячоліття. Відносна хронологізація визначає послідовність подій, тобто вказує, яка подія сталася раніше, а яка пізніше.

Для датування пам'яток використовують різні методи.

Типологічний метод. Він заснований на виділенні серед знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Речі одного типу та їхнє призначення порівнюються одна з одною, зі стратиграфією поселення або з речами із поховання. Таким чином, археолог відповідає на запитання, до якої археологічної культури належать знайдені речі, і датує знахідки.

Статистичний метод. Цей метод використовують для обробки масового матеріалу.

Радіовуглецевий метод застосовують для визначення віку пам'яток, що мають органічні рештки – дерево, вугілля, торф, тканини тощо. Заснований він на принципі підрахунку кількості радіоактивного вуглецю $C - 14$ у досліджуваному матеріалі. Що менше радіоактивних розпадів у пробі, то старіша пам'ятка. За допомогою радіоактивного методу датують пам'ятки віком до 50–60 тис. років з точністю до 50–200 років.

Метод дендрохронології. Він полягає в підрахунку річних кілець на деревах, що дає можливість датувати пам'ятки з точністю до одного року. За допомогою цього методу визначають вік більш пізніх археологічних пам'яток, хоча його застосовують і для датування об'єктів давніх епох – до 5–8 тис. років до н. е. Іноді застосовують так звані калібровані дати, які визначають за допомогою поєднання радіовуглецевих та дендрохронологічних дат.

Метод пилкового аналізу. Капсула з пилком рослин довго зберігається в ґрунті. Ці капсули в різних рослин неоднакові за формою та розмірами. Визначаючи склад пилку в зразках, палеоботаніки роблять висновки про ландшафт і клімат стародавніх епох. Визначивши склад пилку в культурному шарі поселення і порівнявши його з даними вже датованих періодів, можна визначити і вік пам'ятки.

Метод перехресного датування. За його допомогою встановлюється одночасність існування двох культур через їхні зв'язки. Якщо в культурі А знайдена річ, створена в культурі В, то культура А повинна бути одночасною або пізнішою за культуру В.

Існують також і інші методи датування археологічних об'єктів, наприклад люмінесцентний, калій-аргоновий тощо.

Розділ II

Становлення археологічної науки та видатні археологічні відкриття

На початку класичної археології

Походження терміна «археологія»

Витоки археології ховаються в глибокій давнині. Письмові джерела свідчать, що ще в VI ст. до н. е. вавилонський цар Набонід (555–538 рр. до н.е.) проводив розкопки фундаментів палаців та храмів. У Британському музеї зберігається призма з написом, яку Набонід знайшов у фундаменті храму в Сіппарі. Для чого Набонід проводив ці розкопки, з джерел невідомо, але можна припустити, що таким чином Набонід намагався довести, що у Вавилоні, де він мешкав та будував багато храмів, вже були храми харранського бога Сіна, якому вклонявся Набонід.

Термін «археологія» в письмових джерелах вперше зустрічається у Платона (427–347 рр. до н. е.) в діалозі «Гіппій Старший». Сократ запитує Гіппія, про що лакедемоняни (мешканці Спарти) слухали з найбільшим задоволенням. Гіппій відповідає: «Про родоводи героїв та людей, про переселення, тобто про те, як у давнину засновувалися міста, і взагалі про всю археологію». Термін «археологія» (ἀρχαιολογία) складається з двох грецьких слів: ἀρχαῖος – «давній» та λόγος – «слово», «знання». Вірогідно, Платон розумів під археологією розшуки старожитностей та розповіді про всі події віддаленого минулого. Ймовірно, те ж саме значення надавав цьому термінові і грецький письменник Діодор Сицилійський (80–29 рр. до н. е.), який, викладаючи події до Троянської війни, тобто, з точки зору еллінів, доісторичні, розповідає про «еллінські археології». Сучасник Діодора Діонісій Галікарнаський назвав свою історію Риму до Пунічних війн «Римською археологією», а через сторіччя іудейський письменник Йосиф Флавій написав історію іудейського народу від «створення світу» до Нерона і назвав її «Іудейська археологія».

Термін «археологія» використовують і Страбон, і інші, насамперед грецькі автори. Всі вони надавали йому значення прадавньої і навіть первісної історії.

Латинські автори імператорського Риму застосовували інший термін, але з тим же значенням: antiquitates – старожитності. В імператорські ж часи у Римі виник термін «antiquarius» – антикварій, тобто amator давнини. За середньовіччя термін «археологія» був витіснений терміном «старожитності» і на довгі роки забутий.

У середні віки антикваріями називали переписувачів давніх рукописів, а в часи Відродження – аматорів, колекціонерів та дослідників речових пам'яток, головним чином, витворів мистецтва класичної, тобто грецької та римської, давнини, іншими словами – античності.

У 1767 році професор Геттінгенського університету Християн Готтліб Гейне відродив грецький термін «археологія», прочитавши курс лекцій «Археологія мистецтва давнини, переважно греків та римлян». Але відновлений термін не мав уже того широкого значення, що

надавали йому греки. Х. Г. Гейне під археологією розумів тільки опис та класифікацію пам'яток класичного мистецтва. Це відповідало загальному сприйманню давньої історії. Річ у тім, що до початку XIV століття аматорів та дослідників давнини цікавили лише витвори мистецтва античності. Вивчення первісних старожитностей, а також побутових речових пам'яток (просто посуду, знарядь праці і т. ін.) не входило до кола їхніх інтересів.

Розвиток класичної археології був пов'язаний з класичною філологією, тобто вивченням давньогрецької та латинської мов і письмових джерел, написаних цими мовами, а розвиток первісної археології – з природничими науками: геологією, біологією і т. ін.

За тривалий час розвитку сформувалися чотири галузі археології – класична, первісна, середньовічна та східна археологія. Маючи спільні корені, ці чотири галузі археології йшли у своєму розвитку різними шляхами, але поступово зближувалися і, нарешті, утворили єдину науку.

Перший відомий нам автор, який звернув увагу у своєму історичному дослідженні на речові пам'ятки минулого, – Геродот (484–425 рр. до н. е.). Він детально описує єгипетські піраміди, яким уже за часів Геродота було понад 2000 років, повідомляє про поселення на полях на озері Празіас у Македонії, згадує про давні поховання кіммерійських царів у гирлі Дністра.

В епоху еллінізму (IV—I ст. до н. е.) посилюється інтерес до давніх творів мистецтва. Правителі та вельможі елліністичних держав будували розкішні палаци, храми, мавзолеї і в пошуках зразків та прикрас зверталися до мистецтва класичної Еллади. У ці часи великого поширення набув особливий вид літератури *periegesis* (περιήγησις) – описи країн, міст та пам'яток давнини. Відомим періегетом був Полемон (кінець III – перша половина II ст. до н. е.). Він багато мандрував Грецією, Передньою Азією, Італією та Сицилією й описував різні старовинні архітектурні споруди, статуї та інші твори мистецтва. Але його твори дійшли до нас лише в уривках.

Багатий історичний матеріал залишив Павсаній (II ст. н. е.) у творі «Опис Еллади», який охоплює Аттику, Пелопоннес, Беотію та Фокіду. Павсаній цікавиться перш за все прадавніми спорудами, докладно розповідає про храми Зевса в Олімпії, Аполлона в Дельфах та ін. З 30-х років XIX століття «Опис Еллади» стає настільною книгою археологів, які вивчають класичну Грецію, основним письмовим джерелом археологічних пам'яток. Генріх Шліман, німецький археолог-аматор, завдяки свідченням Павсанія знайшов славнозвісну гробницю мікенських царів.

Першими колекціонерами старожитностей, які відомі за письмовими джерелами, були правителі Пергамської держави – Атталіди, спадкоємці першого пергамського царя Аттала I (241–197 рр. до н. е.). Вони мали багато послідовників – у I ст. до н. е. розпочалося справжнє полювання за старожитностями. Сучасник цього антикварного ажіотажу Страбон (66 р. до н. е. – 24 р. н. е.) розповідає про пограбування речей для продажу. Римські аматори створювали навіть музеї, якими завідували хранителі (зберігачі) з титулом «astatus». Попит на старовинні речі був такий великий, що створилася верства професійних «копачів могил».

Під час поширення християнства інтерес до прадавніх пам'яток зменшився. Античні пам'ятки руйнувалися, а будматеріали використовувалися для християнських будівель.

Класична археологія в епоху Відродження

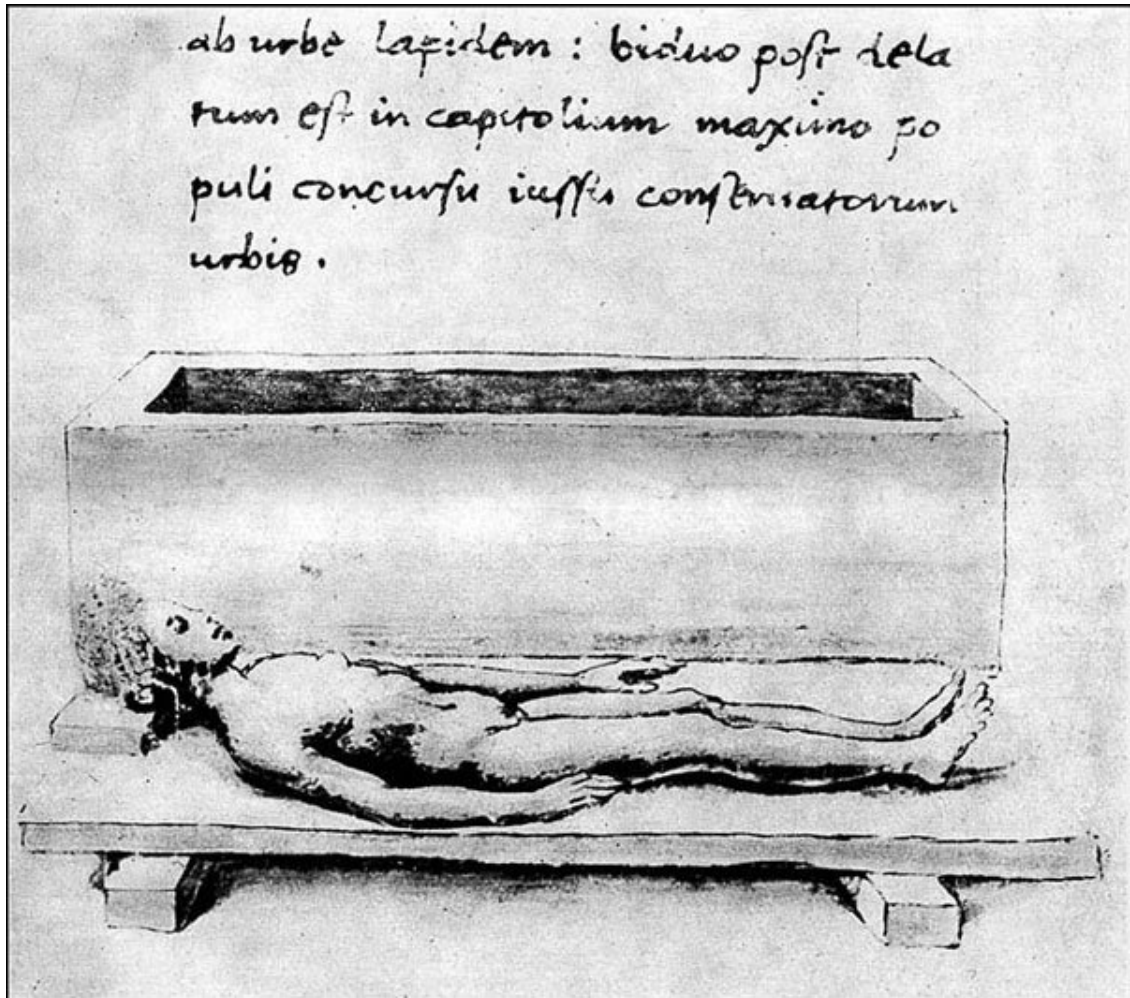
Подальший розвиток археології пов'язаний з епохою Відродження та розвитком класичної філології. Засновник гуманізму Франческо Петрарка відродив класичну латину, а його учні та послідовники поширили термін *humanitas* – людяність, запозичивши його в латинських письменників. Відродження класичної латини привело до відродження античного мистецтва. Захоплення античністю охопило широкі кола італійського суспільства.

Несподівана археологічна знахідка змусила італійців замислитися про життя зниклих поколінь. У квітні 1485 року робітники, які проводили розкопки за кілька кілометрів від Рима, знайшли мармуровий саркофаг, а в ньому муміфіковане тіло дівчини незвичної вроди. Знахідка (т. зв. фанчулла) викликала в Римі справжню сенсацію і протягом одного дня мумію оглянули 20 000 людей. Папа Інокентій УІІ наказав потайки поховати мумію, але ще довго чутки про цю знахідку бентежили шукачів старожитностей.

У XV столітті жив і працював невтомний мандрівник і палкий любитель старожитностей гуманіст Кіріако Анконський (1391–1452 рр.). Захоплення античними написами спонукає його до вдосконалення знань з латини і вивчення грецької мови. Виконуючи доручення венеціанського вельможі Контаріні, Кіріако прямує до Греції і на Схід. Цю поїздку у справах він широко використовує для наукових цілей. Кіріако об'їздив всю Грецію, Македонію, Фракію, Епір, малоазійські міста, побував у Сирії, Палестині, Єгипті... І всюди він списував написи, описував та замальовував всілякі споруди, збирав давні речі. Повернувшись додому, Кіріако видав свій мандрівний щоденник – «Записи про давні речі» з малюнками деяких будівель. Заслуга Кіріако перед наукою величезна. Він заклав основи епіграфіки, здійснив свою мандрівку і зібрав матеріали невдовзі перед падінням Візантії та встановлення у Греції влади Османської імперії. «Записи про давні речі» мали величезний успіх, і кожна освічена людина вважала за обов'язок мати в себе твори Кіріако. Жагою до епіграфіки Кіріако зацікавив багатьох, і не тільки вчених, але й людей різних професій. Нащадки назвали Кіріако «батьком епіграфіки» і «батьком археології».

У 1478 році гуманіст Помпоній Лет (1428–1497 рр.) організував у Римі Академію антикваріїв для вивчення давніх написів. Ця академія стала прототипом майбутніх археологічних академій, інститутів та товариств.

Не уникли захоплення античністю навіть римські папи та кардинали. Ще Папа Римський Сильвестр ІІ (999–1003 рр.) проводив у Римі розкопки, за що його запідозрили в пошуках скарбів. У 1506 році Папа Юлій ІІ (1503–1515 рр.) побудував у Бельведері у Ватиканському палаці спеціальне подвір'я для античних статуй. Там зберігалися знайдені під час земляних робіт Аполлон Бельведерський, Лаокоон, Венера Ватиканська – статуї елліністичного мистецтва Греції, невідомого до того часу в Італії. Папа Лев Х (1513–1522 рр.) доручив доглядання за ватиканським зібранням Рафаелю. У 1515 році Лев Х видав декрет, яким зобов'язував пред'являти папському урядові кожну знайдену при розкопках річ. Папа Павло ІІІ (1534–1550 рр.) запровадив особливий комісаріат старожитностей і розпочав розкопки в термах Каракали (побудовані на початку ІІІ ст.), де були знайдені славетні скульптури – Фарнезький бик та Геракл, який відпочиває.

Малюнок Бартоломео Понте. Мумія дівчини, знайдена в Римі в 1485 році

Але захоплення отців церкви античністю продовжувалося недовго. У 1555 році помер останній із пап-збирачів старожитностей – Папа Юлій III. Його смерть збіглася з важливими подіями в історії Європи, серед яких було підписання Аугсбурзького релігійного миру. Католицькій церкві довелося боротися за відновлення свого авторитету і було вже не до старожитностей. Великої сили набув ієзуїтський орден, було встановлено сувору цензуру, багато книжок було проголошено єретичними, вони потрапляли до «списків заборонених книжок», або їх просто спалювали. Античне мистецтво було виголошено нечестивим, а статуї давніх богів та героїв почали вважати зображеннями бісів, відьом та іншої нечисті. Двері ватиканського підвір'я для зберігання статуй було забито Папою Павлом IV (1555–1559 рр.).

Усе це значно загальмувало розвиток археології, особливо в Італії. Шукати старожитності стало просто небезпечно – того, хто на це зважився б, звинуватили в язичництві, і він потрапив би до лап інквізиції.

Але захоплення античністю вийшло за межі Італії і поступово охопило всю Європу, особливо під час Італійських воєн, що їх вела Франція протягом усієї першої половини XVI століття. Французьке суспільство підпало під вплив італійської культури. Італійська наука, література та мистецтво набули у Франції великого поширення. З початку XVII століття Франція на довгі роки стає центром антикварної та археологічної думки.

Можна сказати, що до початку XVII століття розкопки були здебільшого відкопуванням виворотів мистецтва заради колекціонування. Давні знахідки розглядалися як прикраси, а не як джерела для пізнання минулого. Ушкоджені речі вважалися браком, незалежно від їхньої

історичної або художньої цінності. Палади належало прикрашати тільки цілими скульптурами, тому часто їх власники вдавалися до реставрації. Відомий такий майже анекдотичний випадок: на саркофазі, що зберігався в Луврі, було зображено Амура та Психею. В Амура була відбита права рука, але кисть руки збереглася: вона торкалася щоки Психеї. Цю кисть французькі археологи перетворили на малюнку на бороду. Ще один француз, який видав каталог Лувра, написав: «Скульптор, який створив саркофаг, не розібрався в сюжеті – він наділив Психею, одягнену в жіночий одяг, бородою».

Перші наукові праці з класичної археології

Упродовж багатьох років археологічний матеріал накопичувався, і настав час, коли він мав піддатися науковій обробці. Одним з перших, хто зрозумів наукове значення пам'яток минулого, був французький вчений Клод Пейреск (1580–1637 рр.). Він не поділяв мистецтво на «велике» і «мале», з однаковим захопленням вивчав і архітектуру давньої Греції, і витвори давніх майстрів Півдня Франції. Він першим вказав на важливість ретельного вивчення речей, докладного вимірювання пам'яток архітектури і точних копій скульптурних витворів у гіпсових зліпках.

Перші спроби систематизувати накопичений археологічний матеріал були зроблені в галузі епіграфіки. У 1603 році гейдельберзький професор Грутер видав величезну збірку з дванадцяти тисяч написів, здебільшого латинських. Ця збірка мала такий успіх, що на честь її упорядника поети писали панегірики та оди.

В Англії заступником археології став сам король Карл I та його оточення. За дорученням графа Томаса Арунделя голландський вчений-антиквар Франциск Юній склав «Каталог художника», до якого додав міркування «Про живопис давніх». У цій праці вперше були зібрані й піддані критичному аналізу свідчення давніх письменників про мистецтво.

У середині XVII століття у Франції були засновані Академія написів, Академія архітектури та Академія живопису та скульптури. Ці заклади організували експедиції, вели роботи по вивченню та систематизації матеріалу. У 1733 році в Лондоні було створено Товариство дилетантів. Подібні товариства та академії були створені в XVII столітті майже у всіх країнах Європи.

У 1753–1756 роках було засновано і відкрито Британський музей у Лондоні, який став одним з найбільших зібрань археологічних знахідок.

Засновником антикварної справи в Росії став Петро I. У 1718 році було видано два укази, за якими треба було збирати «старые надписи, старое оружие, посуду и все, что зело старо и необыкновенно... где найдутся такие – всему делать чертежи, как что найдут». Усі знахідки мали надходити до Кунсткамери.

У 1719 році вийшла десятитомна праця бенедиктинського ченця Монфокона (1655–1741 рр.), в якій він зробив спробу узагальнити результати досліджень антикварів різних країн. Видання Монфокона – 1800 примірників – розійшлося за два місяці – в XVII столітті таке траплялося нечасто.

Ще один вчений-антиквар французький граф Келюс видав «Збірку єгипетських, етрусських, грецьких та римських старожитностей» у семи томах. Це була перша спроба класифікувати давні речі – гемми, монети – за їхнім матеріалом, художніми формами та змістом. Так поступово «наводився порядок» у вивченні накопиченого матеріалу. Але археологія все ж сприймалась як наука про речі, без зв'язку з історією. Речові пам'ятки вважались джерелами для вивчення людського минулого.

Першим, хто використав речові пам'ятки для відновлення картини давнього життя, був французький вчений абат Бартелемі. Він товаришував та листувався з графом Келюсом, довго мешкав у Італії і під кінець життя написав книжку «Мандрування юного Анахарсиса до Греції».

Але в XVII столітті успіхи були досягнуті лише в галузі систематизації та вивчення вже знайденого матеріалу. Здобування цього матеріалу найчастіше відбувалося варварським способом.

Катастрофа, що відкрила шлях до безсмертя

У середині серпня 79 року з'явилися перші ознаки виверження Везувію. Виверження були і раніше, але це було найстрашнішим. Двадцять четвертого серпня сталася справжня катастрофа. Зі страшним гуркотом розверзлася верхівка вулкану, високо здійнявся стовбур диму, схожий на гігантську пінію. З неба впала справжня злива з каміння та попелу. Сонця не було видно. На землю падали мертві птахи, люди тікали врізнібіч, тварини ховалися по норах.

Катастрофа сталася в ранковий час звичайного сонячного дня. Місто Геркуланум було затоплено лавиною грязі з попелу, води та лави. Піднімаючись, вона досягала дахів, затікала у вікна та двері, наповнюючи собою все місто, як вода губку, і наглухо замурувала його разом зі всім, що не встигло врятуватися.

Помпеї. Аерофотозйомка загального вигляду розкопок

Помпея загинула по-іншому. Все почалося з вулканічного попелу, який спочатку можна було просто струсити. Але невдовзі почали падати лапіллі (невеликі шматки пористої лави), згодом шматки пемзи, по кілька кілограмів кожен. Коли люди зрозуміли, яка безпека їм загрожує, було вже запізно. Місто огорнули сірчані випари; вони заповзали в усі щілини, проникали під пов'язки та хустки, якими люди прикривали обличчя.

Цей жах тривав упродовж сорока восьми годин. Коли знову засіяло сонце, міста Помпея та Геркуланум вже не існували. У радіусі вісімнадцяти кілометрів все було зруйновано, ниви вкрилися лавою й попелом. Попіл занесло навіть до Африки, Сирії та Єгипту.

Минуло майже сімнадцять сторіч.

У 1711 році випадково було знайдено Геркуланум. Того ж року розпочалися розкопки. Не було ніякого плану робіт, ніякого контролю. Копав хто хотів і як умів. З викопаних ям витягували статуї, інші речі. Ніякої уваги не звертали на розташування речей, на предмети

побуту (знаряддя праці, посуд), навіть на фрески, які прикрашали стіни, адже їх неможливо було винести та продати. Потім ями засипали і починали копати в іншому місці, сподіваючись лише на випадкове везіння.

Шкода, якої завдали ці розкопки, була такою великою й очевидною, що уряд Королівства Обох Сицилій нарешті заборонив приватні розкопки і взяв керівництво у свої руки. Але головною метою розкопок все ж залишалося здобування витворів мистецтва, що мають грошову вартість. За тридцять п'ять років, упродовж яких велися розкопки у Геркуланумі, було знайдено багато цікавих і дуже цінних речей. Карл Бурбонський, король Обох Сицилій, заснував музей, рівного якому не було у світі. Але здобувачам старожитностей цього було замало, і розкопки було перенесено в інше місце, туди, де, за свідченнями вчених, лежала Помпея.

Розкопки почалися 1 квітня 1748 року, а вже 6 квітня було знайдено чудовий настінний розпис. Дев'ятого квітня було знайдено перші останки людини – вона загинула, рятуєчись від катастрофи, а кістки мертвої руки ще тримали кілька золотих та срібних монет. Як виявилось пізніше, в перші дні розкопок було відкрито центр міста, але розкоп був засипаний, а роботи продовжувалися вже в іншому місці (цікаво, що з двадцяти чотирьох робітників, які працювали на розкопках 6 квітня, дванадцятьоро були арештантами, а решта отримували за тяжку працю копійки).

Саме під час розкопок Геркуланума та Помпеї виникли сумніви в правильності такого ставлення до історичних пам'яток. Стала очевидною необхідність використання інших, більш наукових методів. Чому так сталося? Річ у тім, що археологічний матеріал цих пам'яток був надзвичайно багатий і різноманітний. Вперше перед очима археологів постали давні міста в тому вигляді, в якому їх застало виверження вулкану, зі всім їхнім різноманітним побутом, застиглими й законсервованими картинами приватного і громадського життя. Під ударами заступів відкривалися картини справжніх людських драм: було знайдено скелети, на ногах яких ще збереглися рабські ланцюги, останки матерів знаходили з дітьми на руках, хтось устиг схопити свої гроші й коштовності, але загинув, стискаючи в руках багатство.

Помпея. Трикліній (їдальня) у домі Мораліста

Люди і тварини загинули, але залишилися міста. У Помпеї в недоторканому вигляді збереглися будинки, храми. У канцеляріях лежали навощені таблички, у бібліотеках – сувої папірусу, у майстернях – інструмент, у лазнях – стригалі. На стінах збереглися передвиборні заклики голосувати за кандидатів у магістрати, а в багатих віллах – чудові фрески.

З 1860 року розкопки в Помпеї проводилися систематично. За всі роки досліджень розкопано трохи більше, ніж три п'ятих всієї площі міста. Перед дослідниками постало типове римське місто. На форумі (головній площі) знаходилися храми Юпітера, Аполлона, Ісиди, Фортуни. Неподалік був критий ринок. У місті зберіглися два театри, меншим з яких був Одеон – критий театр для музичних вистав. Амфітеатр був розрахований на 20 000 глядачів. Протягом трьохсот років у місті було побудовано три великі лазні – терми. Збереглася значна кількість житлових будинків, вілл та лавок, які дістали свою умовну назву за іменами власників, на честь художніх витворів, що були знайдені в цих будинках, або на честь видатних осіб. До II століття до н. е. належить Будинок фавна, в якому стояла бронзова статуетка фавна. Зала Вілли містерій у 50 році до н. е. була прикрашена чудовими фресками на сюжети діонісійських містерій. На Віллі папірусів знайшли цілу бібліотеку зі старовинних папірусів.

Розкопки в Геркуланумі та Помпеї стали однією зі сходинок до створення археологічної науки. Людиною, яка поєднала захоплення красою витворів античного мистецтва з науковим аналізом, став Йоганн Йоахім Вінкельман.

Він народився 1717 року в місті Стендалі в родині бідного ремісника. Ще в дитинстві Вінкельман зацікавився місцевими курганами і разом з друзями багато часу проводив у пошуках давніх могил. У 1743 році він став помічником директора школи у Зеєгаузені, а в 1748 році – бібліотекарем у графа фон Бюнау й оселився поблизу Дрездена. Разом з графом Вінкельман написав свою першу історичну роботу «Історія германських імператорів та германської імперії». В Дрездені у ті часи перебували найбільші в Німеччині колекції старожитностей та художніх витворів. Вивчення цих зібрань підштовхнуло Вінкельмана до написання «Думок про наслідування грецьким творам у живопису та скульптурі». Прагнучи побачити античні твори в Італії, він переходить у католицизм і переїздить до Рима. У 1758 році Вінкельман стає бібліотекарем і зберігачем колекції кардинала Альбані, а в 1763 році – головним зберігачем всіх старожитностей Рима та його околиць. Він починає відвідувати розкопки Помпеї та Геркуланума.

Три твори Вінкельмана заклали підвалини наукового дослідження історії давнини: «Повідомлення про розкопки в Геркуланумі», «Історія мистецтва давнини» та «Невідомі античні пам'ятки». В цих творах Вінкельман вперше виклав історію розвитку античного мистецтва. Він створив свою систему, спираючись на свідчення давніх авторів та результати, що їх надали розкопки, за якими автор спостерігав на власні очі. З творів Вінкельмана починається вивчення витворів мистецтва як історичних джерел.

Багато тверджень Вінкельмана були неправильними, деякі – надто поспішними. На його думку, в Елладі мешкали «люди, які дорівнювали богам». Він бачив лише римські копії грецьких творів, для нього світ античності був яскраво-білим, строгим і вишуканим. А насправді світ давнини був таким строкатим, що навіть важко собі уявити. Справжні античні статуї були різнобарвними, з очима з коштовного каміння, зі штучними віями. Грецькі храми теж сяли барвистими деталями.

Але заслуги Вінкельмана перед наукою важко переоцінити.

У 1768 році, повертаючись до Італії після відвідування батьківщини, Вінкельман загинув у Трієсті від руки злодія – італійця на ім'я Арканджело.

Тріумф і трагедія Генріха Шлімана

У 1870 році розпочав свої розкопки та дослідження німецький археолог-аматор Генріх Шліман. Жоден археолог, жодне археологічне відкриття не мали такого широкого розголосу, як Генріх Шліман та його знахідки. Шлімана знали всі – від королів до вуличних хлопчиків. Але на долю Шлімана випало стільки ж схвалення, скільки й осуду. Слід зауважити, що на них Шліман заслуговував: він знайшов гомерівську Трою, він же її і зруйнував.

Генріх Шліман

Доля Генріха Шлімана – цікавий роман, сповнений пригод, героїзму, страшних занепадів та неймовірних злетів.

Шліман народився 1822 року в невеличкому німецькому містечку Мекленбург у родині сільського пастора. На Різдво 1829 року батько подарував йому ілюстровану «Всесвітню історію для дітей» Еррера. Один з малюнків зображував, як Еней залишає палаючу Трою, тримаючи за руку маленького сина. Цей малюнок визначив долю майбутнього автора археологічної сенсації XIX століття. В родині пастора так часто переказувалися події Троянської війни, немов герої Гомера були родичами Шліманів.

У вступі до своєї книги, присвяченої Ітаці, Шліман згадував: «Коли я 1832 року в десятирічному віці подарував батькові на Різдво власне викладення головних подій Троянської війни та пригод Одиссея та Агамемнона, я і гадки не мав, що тридцять шість років по тому, після того, як я на власні очі побачу місця, де розгорталися воєнні дії, та відвідаю батьківщину героїв, імена яких завдяки Гомерові стали безсмертними, я запропоную увазі публіки цілу працю, присвячену цій темі».

...Але життя є життя. Мати померла, батько розорився. Чотирнадцяти років Шліман залишив батьківську домівку і став на самостійний шлях. Він працював посильним у крамниці, юнгою на кораблі, мандрував пішки з міста до міста, жебракував... нарешті він влаштувався агентом до торгового дому в Амстердамі. За цей час Шліман вивчив кілька європейських мов, причому метод вивчення він вигадав самостійно. Фірма, в якій працював молодий Шліман, вела справи з Росією. У 1846 році молодий підприємець, вивчивши вже і російську мову, як представник торгової фірми переїжджає до Санкт-Петербурга і вже через кілька місяців відкриває власний торговий дім. А ще якийсь час по тому стає мільйонером. Тепер він – оптовий купець першої гільдії, почесний громадянин Санкт-Петербурга, суддя столичного торгового суду і директор Імператорського банку Російської імперії. Перебуваючи на гребені цього успіху, він написав: «Небо у дивний спосіб благословило мої торговельні справи, і наприкінці 1863 року я став власником такого майна, про яке не міг навіть і мріяти. Тому я вирішив поглибити торгівлю й цілком присвятити себе науковим заняттям».

У 1870 році Шліман поплив до берегів Малої Азії. Важко було уявити, що кілька тисяч років тому тут вирувало життя, квітували сади й височили храми. Годинами Шліман блукав береговою смугою з книжкою в руках, щось підраховував і замальовував, цитуючи про себе рядки «Іліади». Поруч зі Шліманом завжди була його дружина – гречанка Софія Енгастроменос.

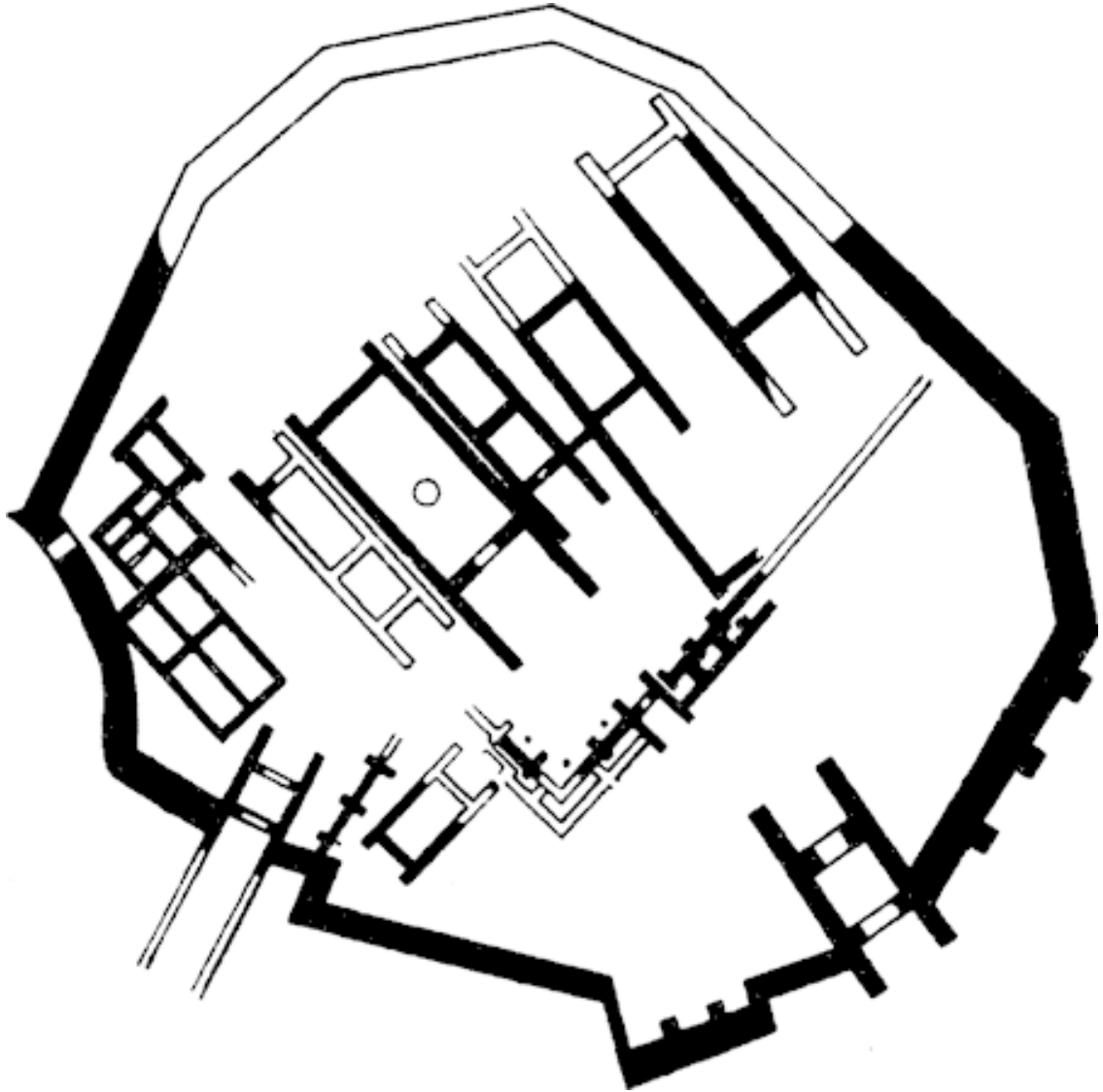

Стіни Трої

Біографічні відомості про Гомера, що дійшли до нас, дуже недостовірні. Греки пізніх часів навіть не знали, звідки він був родом. Сім міст, сперечаючись, звуться вітчизною Гомера: Смирна, Хіос, Колофон, Пілас, Аргос, Ітака, Афіні.

До 70-х років XIX століття відомості про Трою і взагалі про культуру та історію Греції до початку I тисячоліття до н. е. обмежувалися свідченнями Гомера в поемах «Одіссея» та «Іліада» і кількома легендами й міфами. Одні вчені вважали все це суцільною вигадкою, інші припускали якісь елементи дійсності. Шліман довіряв Гомерові беззаперечно.

Поеми Гомера вперше були надруковані в 1488 році у Флоренції.

План городища Трої II

Питання про місцезнаходження Трої було суперечливим. У давнину вважали, що Троя знаходилася на місці Нового Іліона, і саме тут Ксеркс і Александр Македонський здійснювали свої жертвоприношення. У кінці XVIII століття французький мандрівник Лешевальє доводив, що Трою треба шукати південніше, поблизу сучасного села Бунарбаші. Думка Лешевальє панувала в наукових колах протягом XIX століття, і тому Шліман розпочав свої розкопки в Бунарбаші. Але Трої там не виявилося, і Шліман переніс свої розкопки на місце Нового Шона, поблизу пагорба Гіссарлик. Пагорб, на якому почав свої розкопки вчений, приховував багаточисельну пам'ятку. Шліман нарахував сім поселень, що послідовно змінювали одне одне. Потім з'ясувалося, що їх там було тринадцять.

Ахейські воїни

Але Шлімана не цікавили ці поселення, він шукав гомерівську Трою. У гонитві за нею він закопувався все глибше й глибше, руйнуючи і засипаючи сміттям все, що йому заважало. Шліман прийняв за гомерівську Трою друге (рахуючи знизу) місто, що знаходилося у шарі III тисячоліття до н. е. Вже пізніше співробітник та помічник Шлімана Вільгельм Дьорпфельд визначив як гомерівську Трою VI, що була сильно пошкоджена розкопками Шлімана.

Антична традиція щодо сліпоти Гомера викликає сумніви: автор «Іліади» та «Одіссеї», скоріше, більшу частину життя прожив зрячим, бачив яскраві картини природи й буття людей, побував у битвах і, зокрема, на власні очі бачив Троянську рівнину.

Софія Енгастроменос, дружина Г. Шлімана в античних прикрасах

Шліман помилявся, але ще більше помилялися вчені – археологи та історики, які стверджували, що відкриті Шліманом старожитності не давніші за III століття до н. е., або вважали Шлімана фальсифікатором. У міру надходження матеріалу, а особливо після відвідування розкопок авторитетними вченими кількість скептиків значно зменшилася, а коли з'ясувалося, що Шліман знайшов стільки золота, що його не в змозі купити жоден музей, Шліман став найвідомішою людиною в Європі, і сам Бісмарк вважав за честь з ним листуватися.

Знаменитий «скарб Пріама» було знайдено 14 червня 1873 року, в останній день розкопок, коли Шліман уже вирішив повернутися до Європи. На глибині 28 футів виявилася стіна, яку Шліман вважав стіною палацу царя Пріама. Археолог спустився до розкопу, де його увагу привернув невеличкий предмет. Шліман покликав дружину і прошепотів: «Відішли робітників, на сьогодні розкопки закінчено».

Пізніше він напише: «В страшному поспіху, напружуючи всі сили, ризикуючи життям, бо фортечний кріпосний мур, який я підкопував, міг у будь-яку мить поховати мене під собою, я за допомогою великого ножа розкопав клад».

Ця знахідка була справжньою археологічною сенсацією XIX століття. Серед речей були дві діадеми з 2271 кільця, 4066 пластинок серцевидної форми та 16 із зображеннями богів – все це було із золота. А ще 24 золотих намистин, сережки, гудзики та голки. Всього скарб містив 8700 золотих виробів, а крім того, масивна золота чаша вагою 601 г, золотий посуд та велика кількість срібних та електрових (зі сплаву золота зі сріблом) виробів і ще чотири нефритові сокири та крихітні збільшувальні лінзи, призначення яких невідомо.

Захоплення генієм Гомера привело англійського філолога Уейд-Джері до припущення, що Гомер сам створив грецький алфавіт на основі фінікійського, для того щоб записати «Іліаду».

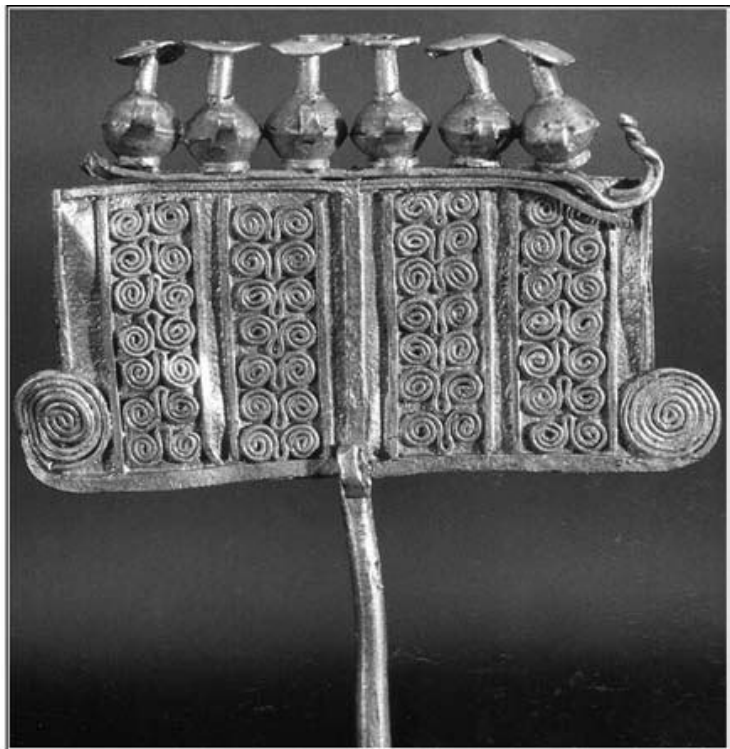
Платон захоплювався генієм Гомера, але був розгніваний легковажністю, з якою Гомер зображував богів, і, щоб уберегти молодь від небезпечного впливу, планував заборонити поеми Гомера в ідеальній державі, про створення якої мріяв.

У той вечір, розглядаючи знахідки, Шліман запропонував дружині вдягнути сережки, намисто та діадему і сфотографував її.

Доля «золота Шлімана»

«Скарб царя Приама» Шліман перевіз контрабандою (в ящиках з-під фруктів) до Німеччини. Але частина знахідок все ж залишилася в Туреччині – те, що вкрали місцеві робітники.

Шліман передав знахідки для експертизи німецьким ученим. Однак вчені мужі були збентежені побаченим: їм було очевидно, що багато речей з розкопу належали до різних епох. Свою колекцію Шліман неодноразово намагався продати за великі гроші: спочатку Британському музею, потім Лувру, потім Ермітажу, але всюди зустрічав відмову. Для вчених він був насамперед комерсантом і тому викликав відверту ворожість. Нарешті, Шліман подарував колекцію Берлінському музею прадавньої історії.

Золоті речі зі «скарбу Приама»

У середині II тисячоліття до н. е. землі Малої Азії входили до складу Хеттської держави. В анналах хеттського царя Тутхалійї W (1250–1220 рр. до н. е.) згадуються дві місцевості, що знаходилися на північному заході Малої Азії —Вілусія та Труісая; одну з цих назв, скоріше Вілусія, мало місто на

Гіссарликському пагорбі, яке греки називали Іліоном (або раніше Віліоном), або Троєю.

Але в 1941 році через нальоти англійської авіації німецька влада наказала перевезти колекцію до депозитарію № 5 Пруського державного банку. Через три місяці стає очевидним, що і банк є ненадійним сховищем від бомбування. Безцінні експонати упакували в дерев'яні ящики й заховали до бетонного бункера протизенітної батареї, що розташовувалася на території Берлінського зоопарку. Тут «золото Шлімана» зберігалося до травня 1945 року.

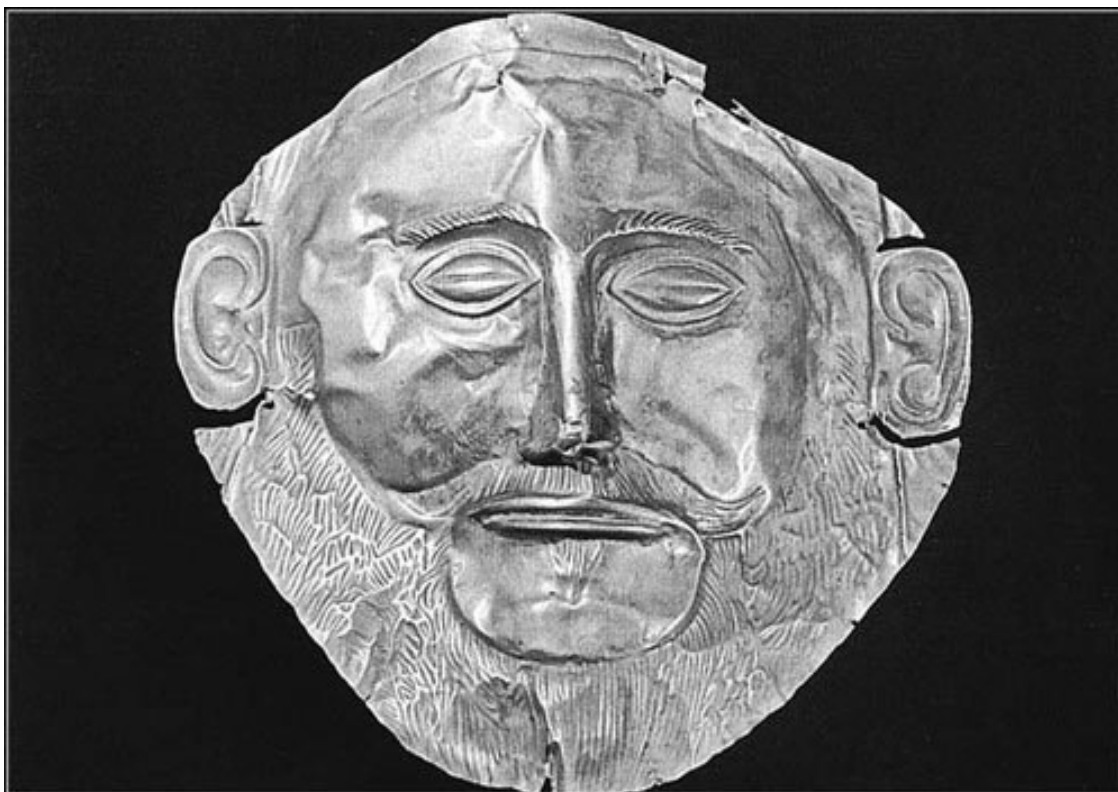
За офіційною версією, зберігач Шліманівського скарбу пан Унферцак незадовго до взяття Берліна прийшов до радянського командування і повідомив, що в бункері сховані унікальні речі, які зникнуть у полум'ї наступу або будуть пограбовані. Цей епізод він описав у своїх щоденниках, які були оприлюднені тільки по його смерті, в 1974 році.

Так золото Трої потрапило до радянського літака, що взяв курс до Москви. Частина колекції – 414 предметів з бронзи та кераміки – була відправлена потягом до Ленінграда, а інша, більш коштовна (золото, електр, срібло, гірський кришталі) – потрапила в Москву, до Пушкінського музею. Відтоді колекція стала фактично недосяжною. Її бачили лише деякі відомі вчені, політичні діячі, члени ЦК КПРС і то лише в 1945–1948 роках. У 1948 році колекцію було перенесено до Особового фонду, куди мали доступ лише його зберігачі. Тільки в 1996 році, вперше за 50 років, колекцію побачили люди.

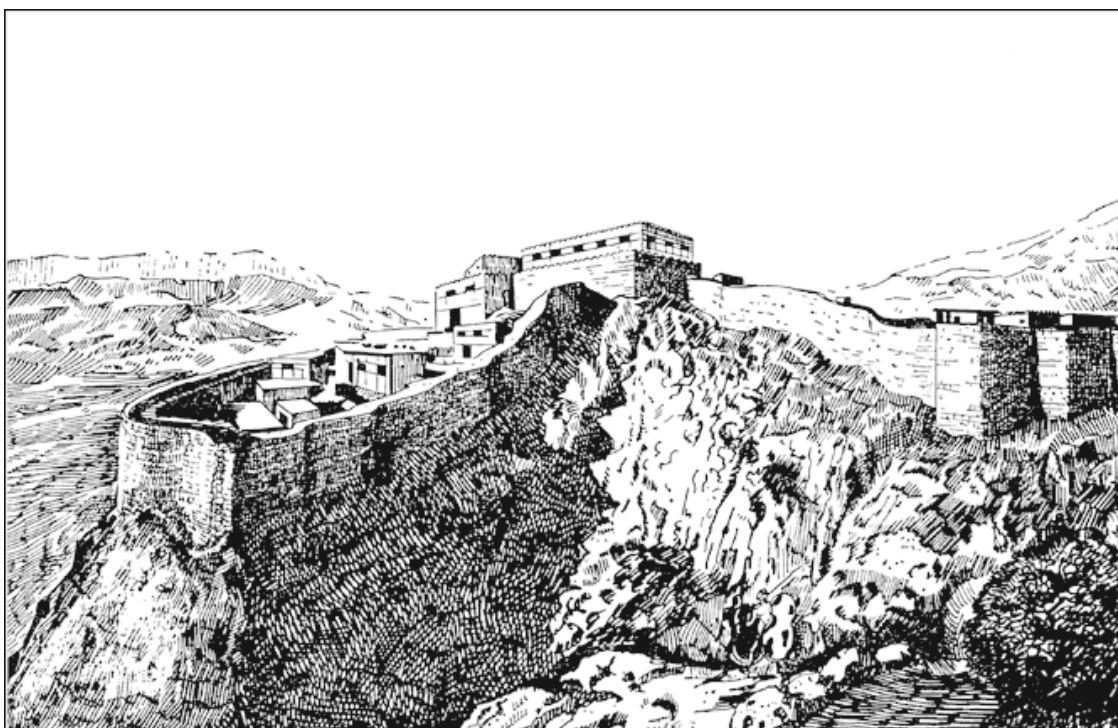
Зазвичай вважають, що Шліман помер, не підозрюючи про свою помилку, переконаний, що мета всього його життя досягнута. Але ще в 1873 році у своєму щоденнику Шліман записав: «Я знищив те, що шукав. Троя Гомера лежить значно вище...» Висновки Шлімана, що він їх зробив стосовно Трої, пізніші дослідники в чомусь переглянули: у 1932–1938 американська експедиція під керівництвом К. Блегена провела розкопки тих ділянок, яких не торкалися Шліман та Дьорпфельд. Блеген дійшов висновків, що гомерівська Троя XIII—XII століть до н. е. – це так звана Троя VII. А Троя I – маленьке поселення, що виникло на межі IV– III тисячоліть до н. е.; Троя II (яку Шліман вважав гомерівською) існувала з 2500 по 2300 роки до н. е. Троя V 1800–1300 років до н. е. (яку Дьорпфельд пов'язував з гомерівським епосом) була містом, яке зруйнував землетрус ще до Троянської війни.

«Маска Агамемнона»

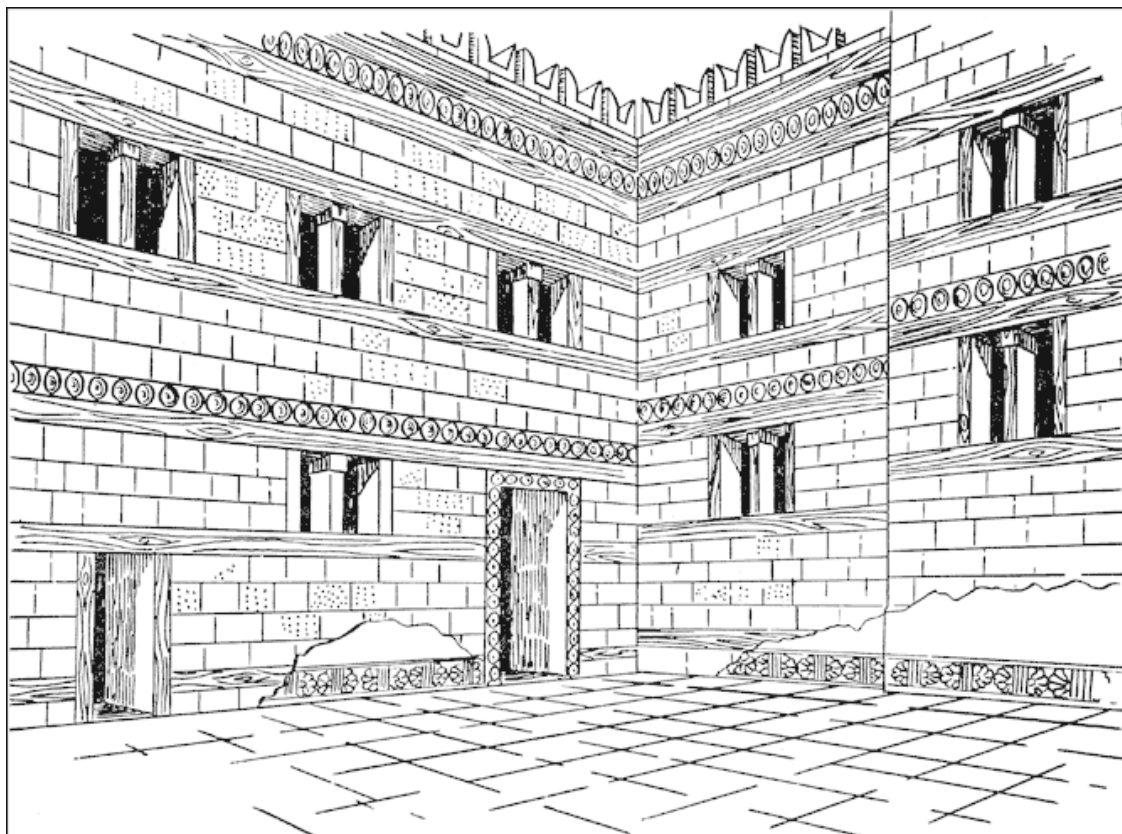
Крім Трої, Шліман проводив розкопки і в європейській частині Греції, розшукуючи та досліджуючи гомерівські міста, зокрема столицю Агамемнона Мікени (1876). У Мікенах Шліман відкрив знамениту «Левову браму» та багаті поховання. Потім, дотримуючись свідчень Павсанія про місцезнаходження могили Агамемнона, він розпочав розкопки на мікенському акрополі і знайшов царські поховання в шахтових та купольних гробницях. У цих похованнях було знайдено велику кількість золотих речей, зокрема так звану «Маску Агамемнона».

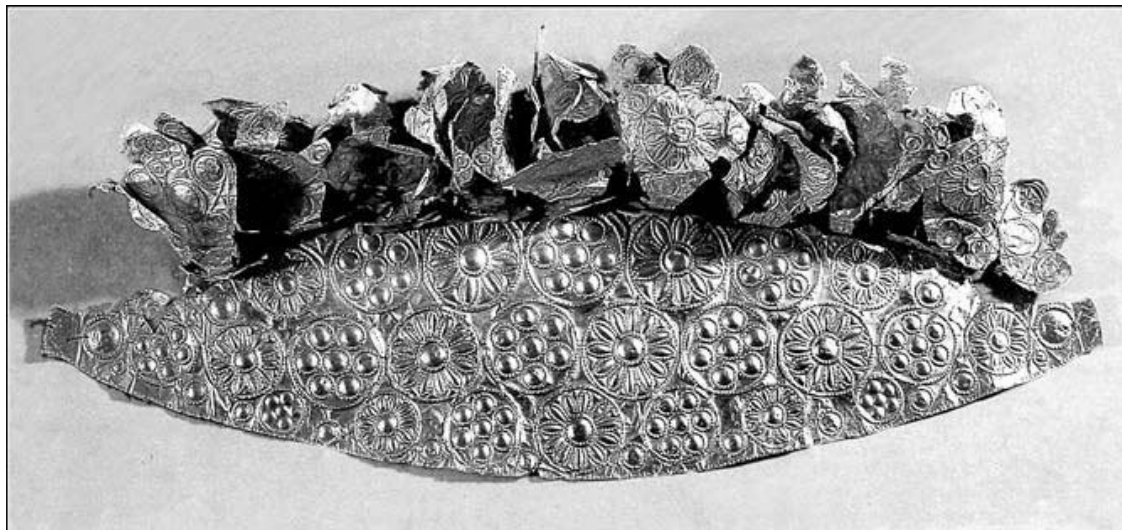
«Маска Агамемнона»

Мікени, акрополь. Реконструкція

Мікени, внутрішній двір палацу

Фрагмент золотої поховальної маски з Мікен

Царські поховання в Мікенах

Мікени. Лєвова брама

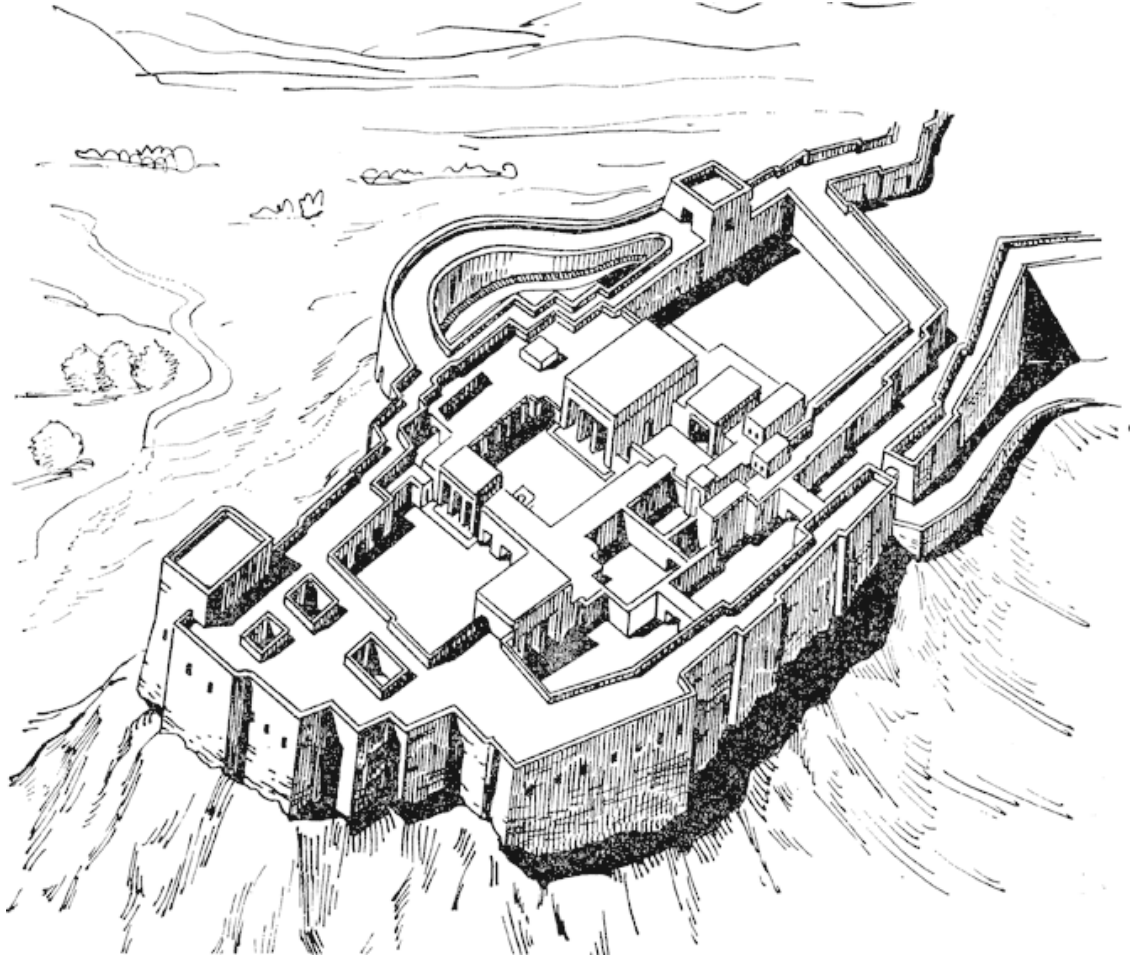
У 1884 році Шліман почав розкопки в Тирінфі, який вважався батьківщиною Геракла. Під час розкопок Шліман відкрив стіни величезного палацу. Як з'ясувалося, в палаці добре зберігся мегарон з тронем та вогнищем – велике приміщення, в якому приймали послів і влаштовували бенкети. Мегарон був прикрашений фресками із зображеннями биків, танцюристів

та придворних дам. Не менш цікавими були і «циклопічні» мури міста, які ще в часи античності викликали захоплення. Павсаній порівнював їх з пірамідами.

Міноська та мікенська цивілізації — перші європейські цивілізації.

За легендою, Прітис, правитель Тирінфу, покликав сімох циклопів, які й збудували ці мури.

Подібні мури були побудовані і в інших містах, зокрема в Мікенах. Мури Тирінфу мали всередині галереї, перекриті ступінчастими склепіннями. Блоки, з яких будували стіни, були завтовшки два – три метри, заввишки – один метр. У нижній частині міста, там, де розмішувалися господарські споруди та стайні, товщина стін сягала семи – восьми метрів. Нагорі, де був палац правителя, стіни в товщину сягали 11, а у висоту – 16 м.

Акрополь Тирінфа

Внутрішній прохід у стіні фортеці Тирінфа

Наслідком двадцятирічних розкопок Шлімана було відкриття невідомого до тих часів Егейського світу догомерівської Греції. Ця давня культура належала до бронзового віку. Розкопки Шлімана довели, що ранній період грецької історії (II тис. до н. е.), що його спеціалісти вважали легендарним, є фактом. Таким чином започаткувалася археологія мікенської Греції.

Але цим заслуги Шлімана перед наукою не вичерпуються. Він довів, що класичні твори грецьких авторів правдиві і містять достовірні відомості. Шліман встановив стандарти уважного спостереження, ретельного звіту і негайної публікації пам'ятки.

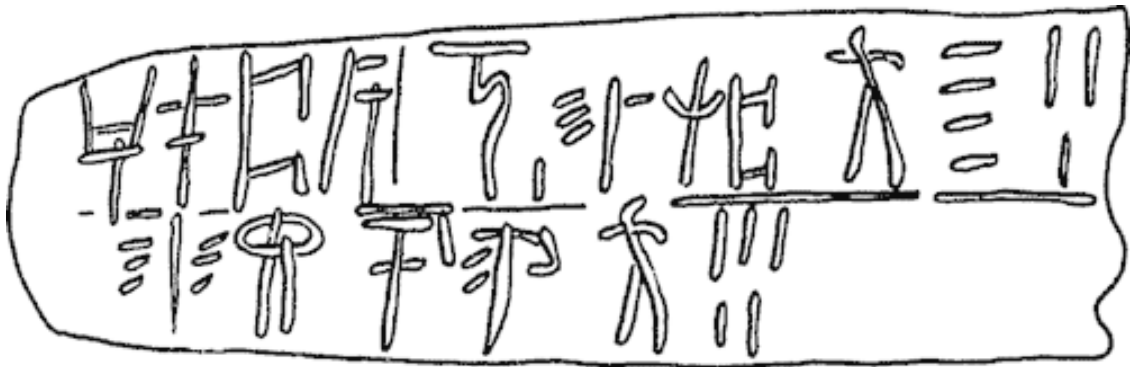
Шліман, який відкрив Трою та мікенську цивілізацію, міг би прославитися ще більше, якби продовжив розкопки на острові Крит, які розпочав у 1886 році. До них його спонукала думка про те, що речі, які він знаходив у Мікенах та Тирінфі, дуже схожі на речі, знайдені на островах Егейського моря, і передусім, на Криті.

Шліман довго домагався права вести розкопки на острові, навіть дістав дозвіл губернатора. Але власник ділянки, де, як гадав Шліман, розташовувався палац критських царів, запросив надто велику ціну – 100 000 франків. Шліман збив ціну до 40 000 франків, але зрештою відмовився від ділянки, коли побачив, що вона нарізана зовсім не так, як про це було домовлено: замість 2500 оливкових дерев на ділянці було лише 888. Шліман, який поклав на науку весь статок, через 1612 оливкових дерев позбавив себе можливості знайти те, про що він тільки здогадувався.

Відкриття Егейського світу

У 1890 році почав свої дослідження на острові Крит англійський археолог Артур Еванс, син Джона Еванса, відомого археолога й геолога.

Артур Еванс народився в 1851 році. Він здобув освіту в Харроу, Оксфорді та Геттінгені. У 1884 році став хранителем Ешмолейського музею в Оксфорді. Спочатку Еванса цікавили монети, печатки та ієрогліфи. Розповідають, що через поганий зір Еванс роздивлявся печатки дуже близько і якось помітив, що знаки на печатках з Греції і з острова Крит схожі.

Лінійне письмо В. Глиняна пластинка

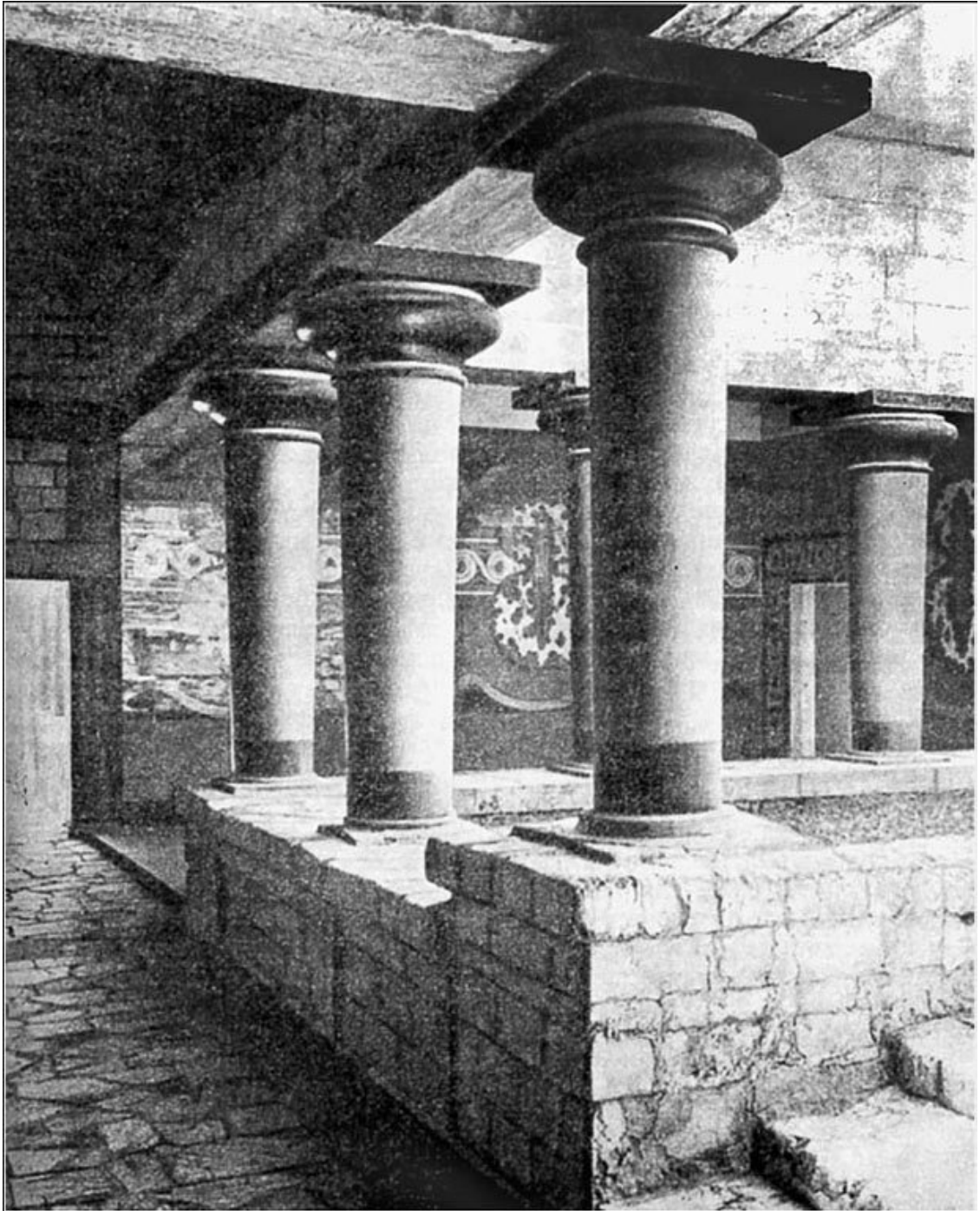
Еванс приїхав на Крит, щоб переконаватися в правильності своєї теорії, і не мав наміру затримуватися там надовго. Під час поїздок по острову він звернув увагу на величезні купи щебеню та на руїни. І Еванс відклав дослідження з писемності і розпочав розкопки. Через рік він оголосив, що йому потрібен ще рік для того, щоб розкопати все, що може бути цікавим для науки. Але Еванс пробув на Криті п'ятнадцять років.

Артур Еванс біля входу до Кносського палацу

До Еванса про Крит було відомо ще менше, ніж свого часу знали про Трою, Єгипет, Месопотамію. Зі свідчень Гомера, Геродота, Фукідіда, із міфів та легенд було відомо, що на Криті колись була міцна держава, на чолі якої стояв цар Мінос, найсправедливіший з царів. Але коли це було, хто такі критяни, якою була їхня культура, якою мовою вони розмовляли – все це залишалося таємницею. Після досліджень Шлімана Крит вважали мікенською провінцією. Наприкінці 70-х років XIX століття на місці давнього Кносу, можливої столиці легендарного Міносу, інший Мінос – критський купець Мінос Калокерінос виявив руїни якоїсь споруди і

кілька посудин. Було припущено, що це рештки лабіринту, в якому мешкав Мінотавр. Місце знахідки відвідав Шліман і вирішив розпочати розкопки, але не погодився з великою ціною, яку запросив власник ділянки.

Кносський палац

Кносський палац

Ділянку купив Еванс і 24 березня 1900 року почав розкопки. Вже на третій день він записав у щоденнику: «Виняткове явище – нічого грецького, нічого римського...» Дійсно, культура Криту виявилася оригінальною і своєрідною. Руїни, що їх відкрив критський купець, були рештками величезного палацу, який Еванс назвав Палацом Міноса. Площа цього палацу була понад 20 тис. м², він мав кілька поверхів, підземні ходи та велику кількість приміщень: палацові зали, розписані фресками, житлові кімнати, коридори, святилища, майстерні, купальні, комори. У коморах зберігалися гігантські глиняні посудини-піфоси із залишками зерна, олії та ін.

Палац мав складну систему водогону та каналізації. Крім великої кількості різноманітних речей – зброї, знарядь праці, прикрас та ін., було знайдено глиняні таблиці з письменами невідомою мовою. З'ясувалося, що це складове письмо, тобто система, в якій кожен знак означає склад.

Складові системи використовують близько 80 знаків.

Понад п'ятдесят років вчені різних країн намагалися розшифрувати лінійне письмо. Лише 1953 року англійські дослідники М. Вентріс та Д. Чедвік прочитали лінійне письмо В, а письмо А досі не дешифроване. Таким чином, Евансові довелося читати історію Криту без текстів.

Фрагмент фрески «Парижанка»

Але він її прочитав. Аналізуючи й зіставляючи всі дані, які можна було витягти з речових джерел, Еванс встановив періоди підйому та занепаду Критської держави, датував ці періоди з точністю до п'ятдесяти років, з'ясував, яким був державний устрій, релігійні вірування та обряди, які зв'язки мав Крит з іншими країнами, що критяни виробляли, що ввозили та вивозили.

Такі масштабні висновки Еванс зміг зробити тільки завдяки тому, що на той час вже існували наукові методи дослідження. Він не тільки розкопував споруди, що збереглися, та окремі речі, – він вивчав кожен шар землі, підбирав кожен уламок посуду, кожен шматок штукатурки, визначаючи місце, з якого він упав (тобто вчений застосовував стратиграфічний метод). Датував знахідки Еванс, порівнюючи їх з аналогічними речами з Єгипту (тобто застосовував метод перехресного датування).

Кносс. Тронний зал у палаці

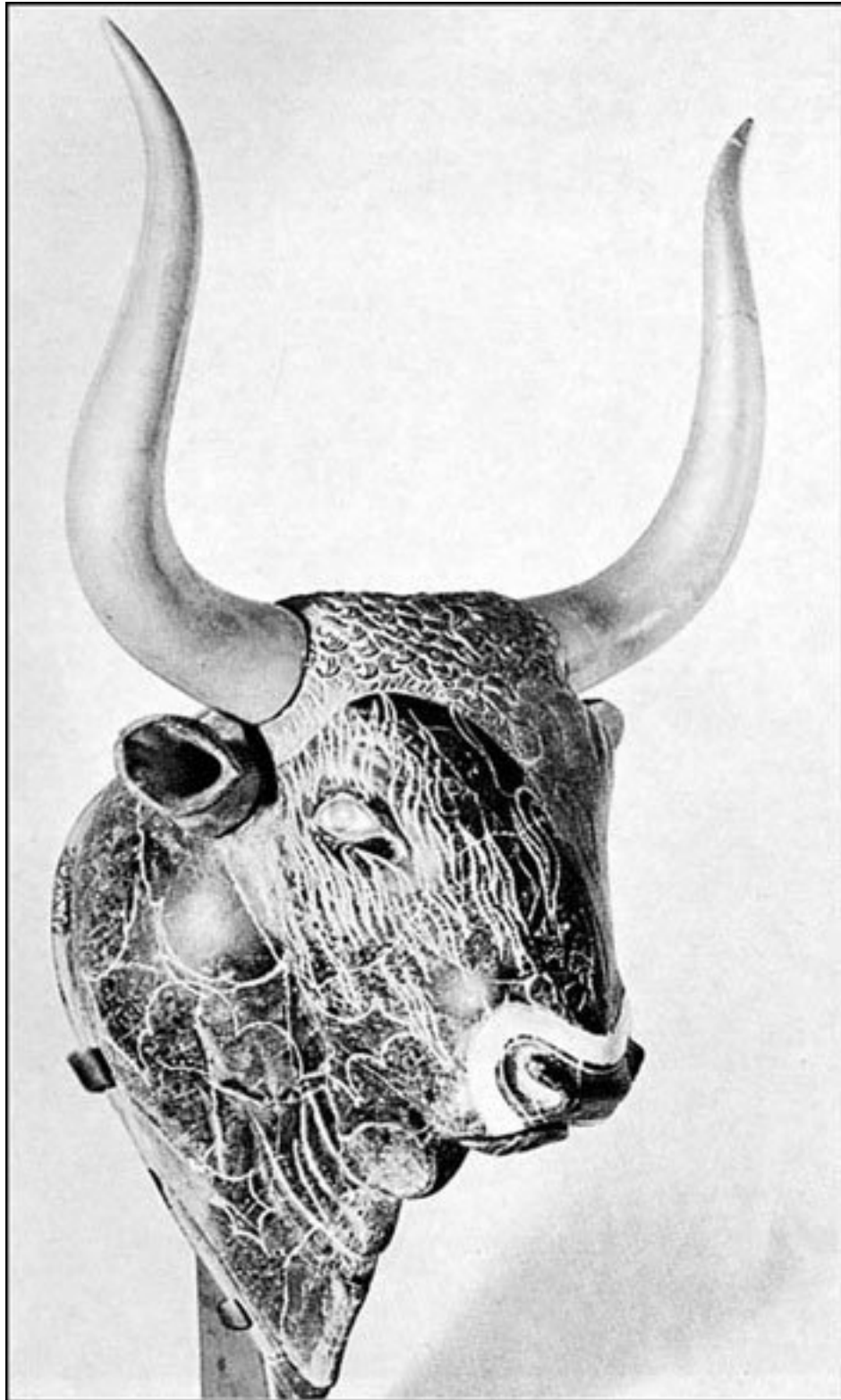
«Фестський диск»

Одночасно з Евансом працювала італійська археологічна експедиція, що досліджувала давнє місто Фест. Крім палацу, дуже схожого на кносський, були знайдені чудові мінойські вази стилю «камарес» та славнозвісний «Фестський диск» – глиняний диск діаметром шість дюймів (15,2 см), з витиснутими загадковими знаками по спіралі з обох боків.

Тавромахії

Використовуючи результати досліджень на Криті, у материковій Греції та на островах, Еванс встановив, що Крит з його культурою, яку Еванс назвав мінойською, був культурним і політичним центром Егейського світу. Тепер вже очевидно, що Крит не був мікенською провінцією, навпаки, Крит впливав на мікенську культуру. Спільну культуру Егейського світу назвали егейською, або крито-мікенською, датується вона III – кінцем II тисячоліття до н. е. Загинула ця висока цивілізація через природну катастрофу та вторгнення варварів з материка.

Ритон у вигляді голови бика з Кносса

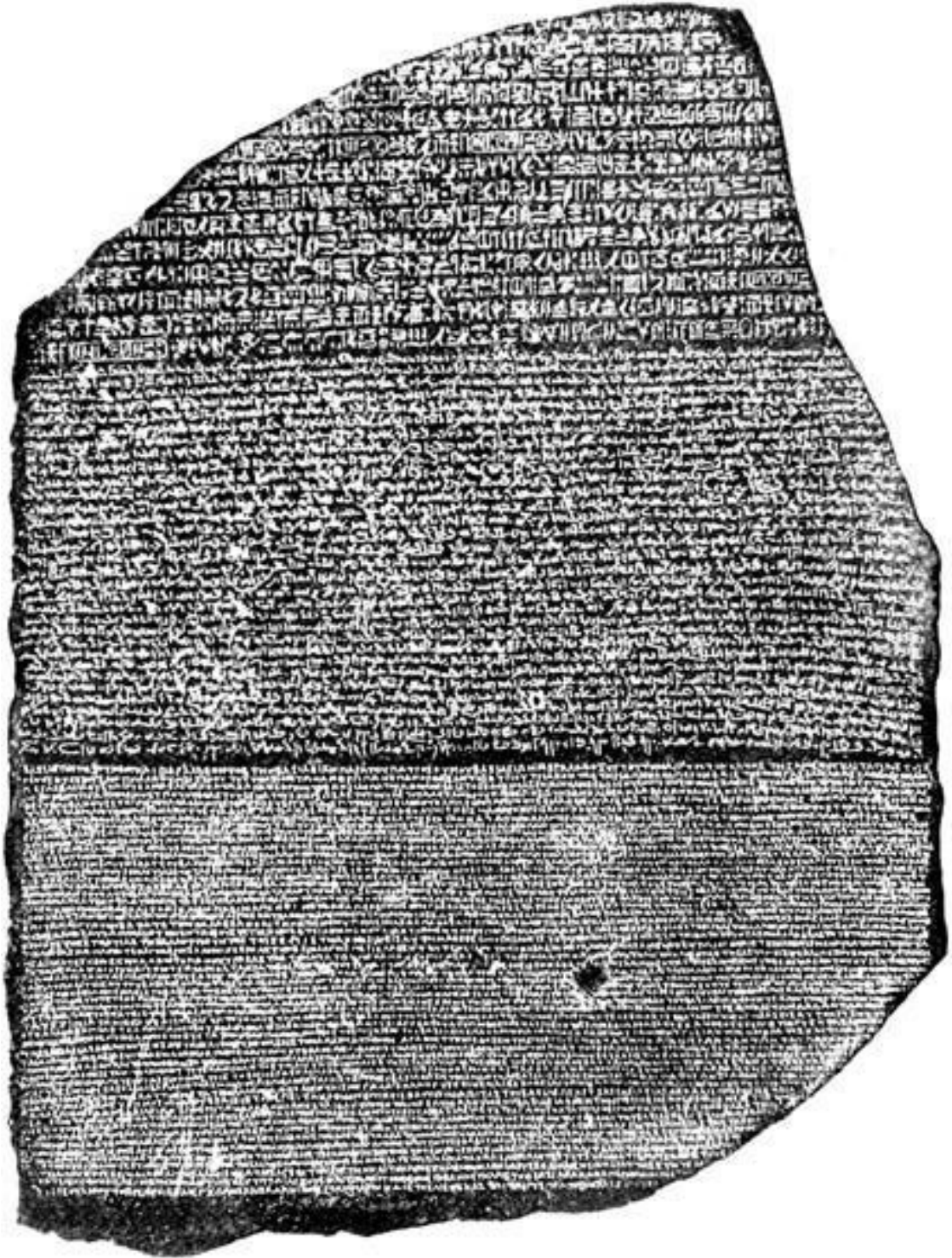
Крито-мікенська цивілізація приховує ще багато таємниць. Досі не прочитано лінійне письмо А, яким зроблено написи на глиняних табличках, печатках та посудинах; неясними залишаються релігійні вірування мінойців; невідомим є і характер знаменитої тавромахії – боїв з биком.

Початок східної археології

Таємниці народу Нілу

Східна археологія розпочалася з відкриттів, зроблених в Єгипті. Наприкінці XVIII століття уявлення європейських вчених про Єгипет були вкрай обмежені. Уривчасті відомості з Геродота та інших античних авторів, сповнені незвичайних подій свідчення Біблії, історія тридцяти династій фараонів, яку написав єгипетський жрець Манефон (бл. 300 р. до н. е.), кілька статуй, що зберігалися в Римі, два-три обеліски, вкриті ієрогліфами, – це все, що мали вчені та археологи.

Розеттський камінь

Тридцятого червня 1798 року в Єгипті, поблизу Александрії, почалася висадка десанту французької військової експедиції на чолі з генералом Бонапартом. Експедицію супроводжувала група вчених, різних за фахом, та художників. Після перших перемог Наполеона було засновано Єгипетський інститут для вивчення країни. Один з його членів, Домінік Вівіан Денон, був талановитим художником, а також невтомним, спостережливим і заповзятливим дослідником. У короткий час він проїхав через весь Єгипет від Александрії до Сієни, списуючи написи, замальовуючи архітектурні споруди, скуповуючи старожитності.

Єгиптяни називали свою країну Кемі —чорна. Або – Дві Землі, Дві Країни, Обидві Країни, Береги Гора. Пустелю вони називали Червона Земля, а море – Великим Зеленим.

Французькі солдати, повертаючись додому, вивозили до Європи багато трофеїв, але Денон привіз із собою щось набагато цінніше – велику кількість папок з малюнками. Він дотримуввся у своїх малюнках реалізму і не нехтував жодною подробицею, тому його малюнки стали дуже важливим матеріалом для наукових досліджень (так, наприклад, зображення невеличкого храму Аменхотепа III залишилося єдиним – у 1822 році храм було зруйновано). На матеріалах Денона Францом Жомаром була написана праця, яка поклала початок єгиптології – «Опис Єгипту» у 24 томах тексту та 12 томах таблиць.

Єгиптяни вірили, що людина мислить серцем. Слова: «Він не має серця» означали, що людина не має розуму. Про розгнівану людину казали: «Став таким, як верхньоегипетський леопард, коли злиться».

Можливості, що відкрилися перед археологами в Єгипті, були грандіозні. У Єгипті збереглася величезна кількість монументальних кам'яних споруд та написів. Написи вкривали стіни храмів та гробниць, підніжжя статуй та обелісків. Особливо цікавим був так званий Розеттський камінь, що його знайшов у селищі Розетта артилерійський офіцер Бушар під час копання траншей. Цей камінь чорного базальту з написом двома мовами (білінгва): давньоегипетською – ієрогліфами й демотичним письмом та грецькою – грецьким алфавітом. Усі три написи, як з'ясували пізніше, містили один і той самий текст – декрет жерців на честь Птолемея V Епіфана (196 р. до н. е.).

Науковий подвиг Жана Франсуа Шампольйона

Подальше дослідження Єгипту пов'язане саме з цим каменем та ім'ям французького вченого Жана Франсуа Шампольйона (1790–1832). Він народився в родині книготорговця в маленькому містечку Фіжак. Шампольйон був надзвичайно обдарованим лінгвістом. Він не володів величезною кількістю мов, як деякі поліглоти, проте добре знав англійську, німецьку, італійську, латинську, грецьку, китайську, коптську, ефіопську, давньоєврейську мови і, як ніхто, відчував дух кожної з цих мов.

Оскільки єгипетське письмо не передавало голосних звуків, ми користуємося умовним прочитанням єгипетських текстів.

Спроби розшифрувати давньоегипетські ієрогліфи робилися неодноразово. З'являлися навіть повідомлення в наукових колах, що таємниця ієрогліфів розгадана. Проте рішучий крок у цьому напрямку зробив саме Шампольйон. Співставляючи грецький та ієрогліфічний тексти, він припустив, що ім'я Птолемея в єгипетському тексті обведено овальною рамкою – так званим картушем, і таким чином визначив п'ятнадцять ієрогліфічних знаків. У 1822 році Шампольйон зробив доповідь у Паризькій Академії про відкритий ним метод дешифровки.

Жан Франсуа Шампольон

Відкриття Шампольона зовсім не означало, що він навчився вільно читати всі давньоєгипетські тексти. Він тільки вказав шлях до їхнього розуміння. Річ у тім, що ієрогліфи поділяються на три типи символів: піктограми, або ідеограми, висловлювали цілі слова у формі малюнка; фонограми висловлювали звуки; детермінативні символи містили інформацію про клас слова. У тексті використовувалися всі три типи символів.

Картуш з ім'ям Птолемея та Клеопатри

Таких висновків щодо писемності Єгипту Шампольйон дійшов, ще не бачивши Єгипту. Вперше він побачив його у віці тридцяти восьми років і помер через три роки після повернення із країни своєї мрії.

Перші наукові дослідження Єгипту

Значно більше з наукової точки зору зробив наступний відомий дослідник Єгипту – німецький вчений Лепсіус (1810–1884). Його роботам притаманні ретельність і скрупульозність наукових досліджень. Він вивчав єгипетські старожитності методично, дотримуючись строгих наукових прийомів. Поблизу Мемфіса Лепсіус затримався на півроку. Там він відкрив і обстежив 67 царських пірамід та близько 130 гробниць сановників і вельмож Давнього царства.

Площа Верхнього та Нижнього Єгипту до п'ятого порогу становила близько 50 тис. км².

Головною заслугою Шампольйона, і особливо Лепсіуса, було те, що вони вивчали насамперед єгипетську історію. Лепсіус першим запропонував поділ історії Єгипту на три періоди – Давнє царство, Середнє і Нове – й дав перелік у хронологічному порядку близько тисячі імен та титулів царів, цариць і царських дітей. Після Лепсіуса залишилася величезна літературна спадщина: «Листи з Єгипту, Ефіопії та Синайського півострова» з описом його мандрів, «Пам'ятки з Єгипту та Ефіопії» – зведення всіх відкритих і досліджених ним пам'яток (12 томів, in folio), з 900 таблицями; весь матеріал розташований в історичному порядку) і, крім того, багато статей на різні теми з історії Єгипту. Величезні колекції, що зібрав Лепсіус, були поміщені до Берлінського музею, директором якого він був. У Єгипті після Лепсіуса працювали його учні, але блискуча ера французької єгиптології почалася з Огюста Марієтта (1821–1881).

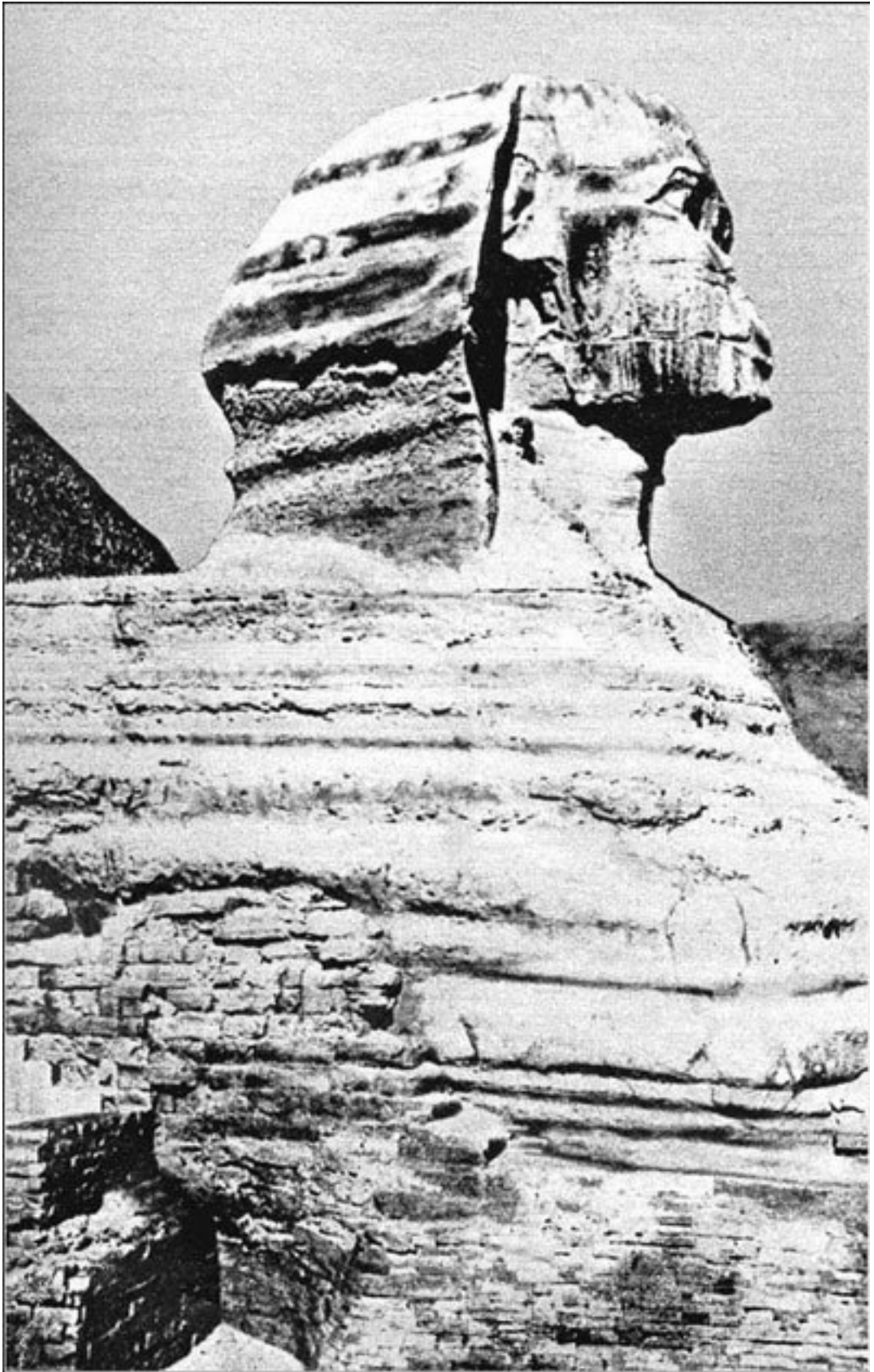
Священный бик Апис

Він народився в Булоні, був археологом-самоучкою. В 1849 році Марієтта прийняли до Лувра як асистента. До Єгипту він поїхав за дорученням музею для придбання рукописів. Але, потрапивши до країни фараонів, вийшов за межі своїх обов'язків і почав розкопки.

У перший же рік Марієтт відкрив Серапеум – місце поховання священних биків Аписів, алею сфінксів, що вела до святилища. У Серапеумі було знайдено 64 гробниці Аписів, велику кількість приношень богомольців, докладні біографії божественних тварин.

У Гізі Марієтт завершив розкопки великого сфінкса, які розпочав ще Лепсіус. Біля його підніжжя знаходився храм із червоного граніту та прозорого алебастру. В цьому храмі стояло сім статуй фараона Хефрена, сина Хеопса. У гізькому некрополі Марієтт знайшов понад 300 гробниць вельмож Давнього царства з великою кількістю речей та написів.

Сфінкса в Гізі зображено з хусткою на голові. Такі хустки, а ще перуки носили лише шляхетні люди. Вони зазвичай голили голови (і чоловіки, й жінки) гострим ножом з кременя, а бороди голили навіть сільські бідняки.

Великий Сфинкс у Гізі

Потім він провів розкопки в Абідосі, центрі шанування Осіріса, де розташований найдавніший в Єгипті некрополь. Там було знайдено близько 15 000 написів.

За тридцять років своєї діяльності Марієтт провів розкопки у тридцяти семи місцях, і всюди вони були дуже успішні. Але розкопки велися не на достатньо науковому рівні. Так, наприклад, спочатку він не звертав уваги на папіруси, і багато документів, таким чином, загинуло для науки. Але Марієтт зробив дуже важливий крок – він зупинив розкрадання історичних пам'яток Єгипту. До нього давні пам'ятки місцеві правителі та населення просто знищували. Кам'яні споруди розтягалися для будівель, мармурові статуї перепалювалися на вапно, а те, що збереглося, вивозилося до Європи, причому не тільки статуї та саркофаги, але й цілі обеліски. Один обеліск везли до Англії на ланцюгах, зануреним у воду між двома кораблями. Марієтт вважав, що всі пам'ятки повинні залишитися країні. У 1859 році він заснував Каїрський музей, куди з тих часів надходять всі єгипетські старожитності. Марієтт не випускав із Єгипту жодної речі. Одного разу імператриця Євгенія, дружина Наполеона III, звернулася до єгипетського хедіва з проханням подарувати Лувру кілька експонатів з Каїрського музею. Хедів не зміг їй відмовити, але натякнув, що влада в музеї належить не йому, а Марієттові. Імператриця звернулася до нього, але Марієтт їй відмовив.

Нефертіті

Нефертіті (або Нефр-ет) носила титул «велика царева дружина», але інша дружина Аменхотепа IV, Кі́йа, дістала титул другого фараона.

У наші часи іноземні експедиції, що працюють в Єгипті, можуть вивозити до своїх музеїв тільки дублювати оригінальних речей. Німецькі археологи, які знайшли в руїнах міста Ахетатон – столиці фараона Ехнатона, статуетку XIV століття до н. е. (зображення Нефертіті), вирішили все ж таки вивезти її до Німеччини. Статуетку обліпили глиною, і археологи, які давали дозвіл на вивіз знахідок, не звернули на неї уваги. Голівка Нефертіті була виставлена в Берлінському музеї, і таким чином німецькі археологи зізналися в злочині. Відтоді уряд Єгипту заборонив німцям вести розкопки.

Єгиптяни підмальовували очі, втираючи в шкіру навколо очей зелений порошок з розмолотого малахіту. Мідь, що входить до малахіту, захищала очі від інфекції.

«Мандрівні мумії»

Продовжувачем досліджень Марієтта був його учень Гастон Масперо (1846–1916). З його ім'ям пов'язано сенсаційне відкриття мумій фараонів XVIII та XIX династій.

Голова мумії Рамсеса II

На початку 1881 року один багатий американець, любитель і цінувальник мистецтва, поплив угору Нілом до Луксора, у те саме село, що знаходиться навпроти Фів – давньої резиденції царів. Він хотів придбати якінебудь античні раритети. Торгівля старожитностями в Єгипті завдяки діяльності Марієтта була заборонена, тому американець шукав спекулянтів. Нарешті він познайомився з одним єгиптянином, який запропонував йому кілька нібито справжніх та цінних предметів. Американець не вагаючись купив папірус, що добре зберігся і був рідкісної краси.

Статуя Рамсеса II з храму в Карнаку

Заховавши папірус у валізу, американець негайно виїхав до Європи, де показав цей папірус експерту. Виявилося, що він справжній і дуже цінний. Здивований експерт зацікавився, яким чином змогли вивезти з Єгипту таку рідкість. Американець все розповів. Експерт написав докладного листа в Каїр директору музею професору Гастону Масперо. Директор був дуже занепокоєний: по-перше, музей втратив надзвичайно цінну знахідку; по-друге – в листі розповідалося про речі з поховання царя XXI династії, про гробниці яких майже нічого не було відомо. Поліція дуже неохоче бралася за розшуки осквернителів поховань, а тому Масперо вирішив взятися за розшуки самостійно.

Молодий асистент музею поїхав до Луксора і поселився там як багатий колекціонер, який хотів би купити щось справді коштовне за великі гроші. Він був справжнім знавцем старожитностей, обдурити його ніхто не міг, і це викликало повагу серед «диких» торговців Луксора. Одного чудового дня такий торговець запросив «колекціонера» до своєї лавки і показав йому невеличку статуетку.

Храм Рамсеса II в Абу-Симбелі «витесали» зі скелі іперенесли вище за течією під час будівництва Асуанської греблі.

Асистент купив цю статуетку – вона також була з поховань фараона XXI династії – і домовився про подальші зустрічі. Пізніше він отримав від торговця Абд аль-Расула ще кілька речей, цього разу з поховань фараонів XIX та XX династій. Молодий вчений був впевнений, що знайшов злодія, – і наказав заарештувати торговця. Щоправда, викриття злочину довелося чекати ще два місяці – Абд аль-Расул вирішив сам показати місце, з якого його родина протягом багатьох поколінь брала коштовності для продажу. Виявилося, що село Курна, де мешкала велика родина Абд аль-Расула, суцільно було населене розкрадачами гробниць. Це ремесло передавалося від батька до сина і процвітало, починаючи з XIII століття до н. е. За шість років до цих подій, у 1875 році Абд аль-Расул випадково знайшов у скелі між Долиною царств та Дейр аль-Бахарі велику поховальну камеру – місце, де жерці ховали «мандрівні» мумії царів, намагаючись врятувати їх від осквернення.

Єгипетські фараони називали себе Гор, тобто «той, що високо літає; той, що перебуває у височині».

Отже, 5 липня 1881 року перед входом до гробниці опинився вповноважений Каїрського музею, якого привів сам Абд аль-Расул. Цим уповноваженим був не Масперо, який у той час був у від'їзді, і не молодий асистент, який викрив злодіїв, – він лежав у лихоманці. Перед гробницею стояв заступник Масперо – Еміль Бругш-бей, брат відомого єгиптолога Генріха Бругша, у той час – хранитель музею в Каїрі. Спустившись на одинадцять метрів під землю, Бругш побачив те, що не бачив жоден європеець. У першому саркофазі була мумія Сети I. Сама камера була дуже великою, саркофаги лежали вперемішку, деякі були відкриті, серед купи речей та прикрас лежали кілька мумій. Оглядаючи камеру, Бругш встановив, що тут знаходяться мумії Яхмеса I (1580–1555 рр. до н. е.), Аменхотепа I (1555–1545 рр. до н. е.), Тутмоса III (1501–1447 рр. до н. е.), Рамсеса II (1298–1232 рр. до н. е.) – всього 40 мумій. Три тисячі років пролежали вони, ніким не потривожені, поки їх не знайшли злодії.

Імена єгипетських богів добре відомі нам у грецькому варіанті. Насправді вони звучали інакше: Осіріс – Усірі, Ісіда —Єсід, Тот – Джехуті, Анубіс —Інпу.

Огюст Масперо проводив розкопки систематично, причому досліджував не тільки великі центри єгипетської культури, але й околиці. За його ініціативою було засновано кілька провін-

ційних музеїв і побудовано нове приміщення для Каїрського музею. Він також написав багато наукових праць, головною з яких є «Давня історія народів класичного Сходу».

Ім'я Аменхотеп означало: Амон задоволений, Ехнатон (Ах-на-Йаті) – корисний сонцю.

У 1887 році, під час перебування Масперо в Парижі, єгипетські селяни (фелахи) в містечку Тель-ель-Амарна знайшли дерев'яні ящики з клинописними глиняними табличками. На цьому місці в XIV столітті до н. е. знаходився Ахстатон («Горизонт сонячного диску») – столиця Аменхотепа IV, або Ехнатона, як він себе іменував. Цей фараон знаменитий тим, що вступив у боротьбу із жерцями й проголосив культ єдиного бога Атона, сонячного диску. Знахідка фелаків виявилася частиною державного архіву фараона-реформатора. Так зване тель-амарнське листування – унікальне історичне джерело. Більшість документів – листування намісників єгипетських провінцій та володарів сусідніх країн із центральним урядом Єгипту. Майже всі документи написані міжнародною мовою тих часів – вавилонською.

Людина, яка «просіяла» Єгипет

Найбільш видатним археологом, який працював у Єгипті одночасно з Масперо, був англієць Вільям Фліндерс Петрі.

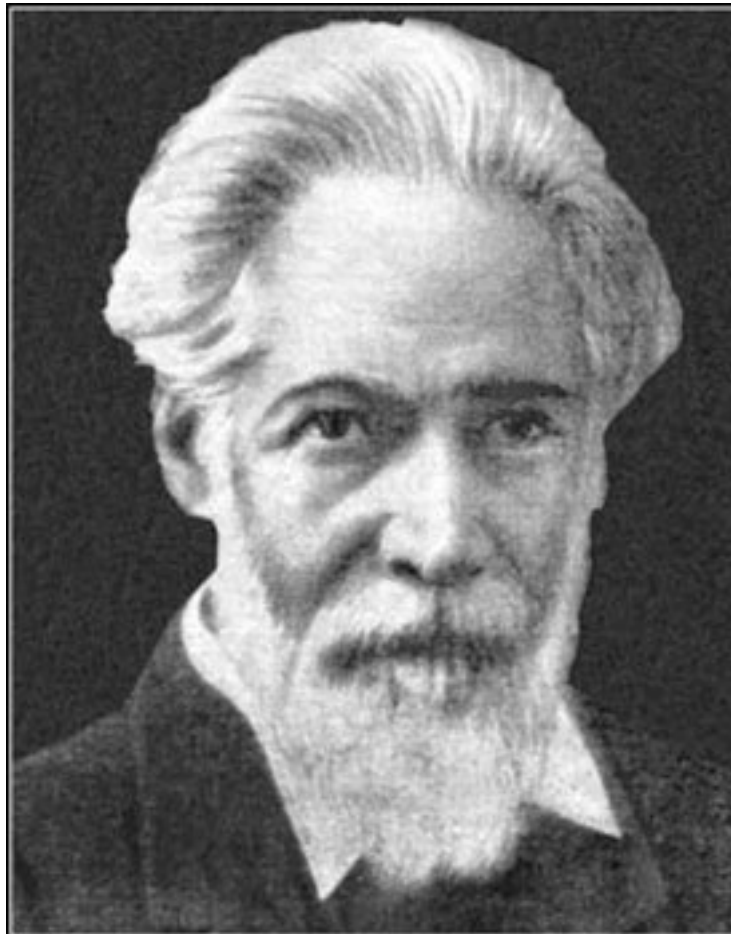

Скульптурні зображення фараона Аменхотепа IV (Ехнатона)

Рельєф із зображенням шанування Атона

Народився він 3 червня 1863 року в Лондоні. Свої дослідження з давньої історії він почав в Англії і першу друковану працю присвятив неолітичній стоянці в Стоунхенджі. В 1880 році у віці двадцяти семи років він поїхав до Єгипту, де вів розкопки впродовж сорока шести років. Діяльність Петрі в Єгипті починається відкриттям у дельті Нілу грецького міста Навкратиса, відомого за письмовими джерелами, з храмами на честь Аполлона, Гери, Діоскурів, Афродіти і з великою кількістю різноманітних речей. Потім він розкопав місто Таніс, яке певний час було столицею Єгипту. У Танісі він виявив будинок юриста на ім'я Бекієху з великою кількістю папірусів. Далі – розкопки у Фівах, Крокодилополі, Фаюмському оазисі. Фліндерс Петрі остаточно встановив місцезнаходження Меридового озера. Поблизу озера він відкрив місто Кахун – «місто піраміди» – містечко робітників, що виникло під час будівництва піраміди, а потім було залишено. Перерахувати всі розкопки, які проводив Фліндерс Петрі, дуже важко. Він був одним з найщасливіших археологів. Він знаходив чудові пам'ятки там, де інші вже відмовлялися копати. Але, крім того, він був одним із найсумлінніших і талановитих археологів. До методики розкопок Петрі нічого нового не додав. Він просто дуже ретельно дотримувався своїх наукових принципів: зробити все, щоб під час розкопок пам'ятку було максимально збережено, бути уважним до найдрібніших подробиць процесу, робити точні креслення всіх споруд та розкопу з позначками на плані місця кожної знахідки.

Вільям Фліндерс Петрі

Принципово новою у Фліндерса Петрі була інтерпретація, тобто аналіз пояснення речей. Він першим засвідчив на значення кераміки (глиняного посуду) для датування пам'ятки. Кераміку використовували для датування і раніше, але це була кераміка орнаментована, розписна. Петрі почав вивчати просту кераміку, на яку досі навіть не звертали уваги. Нині під час розкопок не викидають жодного уламка, і тисячі тонн кераміки зберігають у фондах музеїв усього

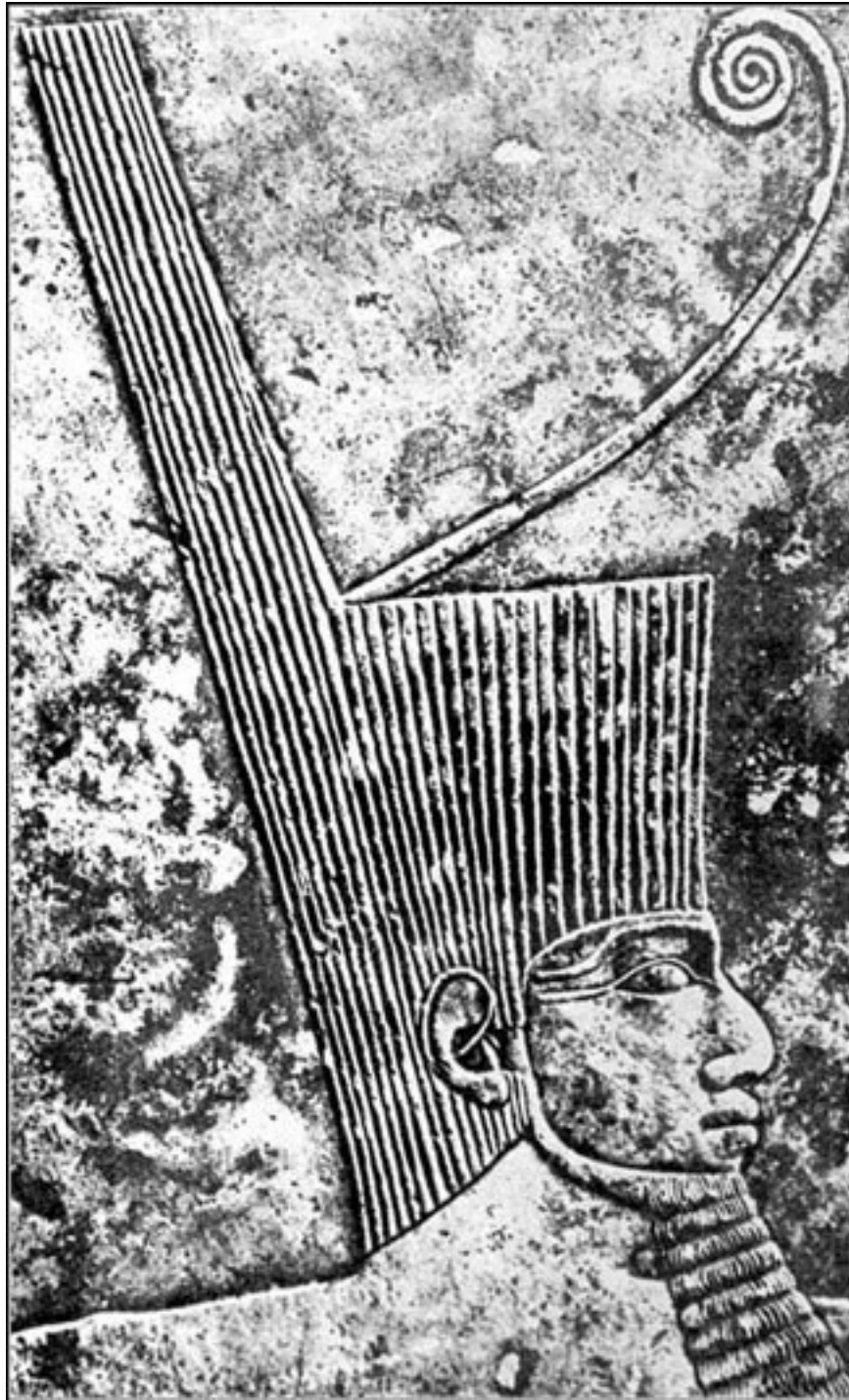
світу. Виявилося, що ця проста, неорнаментована або дуже бідно орнаментована кераміка може дати археологові дуже багато – за її формою, за матеріалом, за якістю випалу, за способами виготовлення та ін. визначається час і місце її виробництва, призначення, загальний ступінь культури людей, які її виробляли, ареал розповсюдження і т. ін. Фліндерс Петрі вказав на значення єгипетських та грецьких речей для перехресного датування порівняльним методом. Саме цей метод дав змогу згодом встановити абсолютну хронологію крито-мікенської культури. Крім того, Фліндерс Петрі має заслуги і в організації колективних досліджень. У 1884 році він заснував Археологічне товариство, яке в 1905 році перетворилося на Британську археологічну школу в Єгипті. Багато уваги приділяв він історії ремесел. Однією з найважливіших його наукових праць (наукова спадщина Фліндерса Петрі налічує 90 томів) був атлас знарядь праці всіх часів та народів, єдиний у своєму роді. Цікаво, що Петрі, який був видатним фахівцем у галузі «малих форм» єгипетського мистецтва (кераміки та пластики), водночас був знавцем найвеличніших споруд, які дійшли до нас від давніх єгиптян, – величезних надгробних пам'яток, пірамід.

Дослідження пірамід у Гізі Петрі почав 1880 року. Він улаштував собі помешкання в давній гробниці й увечері заходив до Великої піраміди. Повертався він тільки після півночі, сідав на ящик, який правив йому за стіл, і записував те, що довідався про піраміди: вимірювання висоти, ширини та довжини ходів, нахилів кутів. Записував він також свої гіпотези.

«Все боїться часу, але час боїться пірамід»

Гіпотези про що? Що таємничого було в пірамідах, які протягом тисячоліть стоять на видноті? Ще Геродот милувався ними.

Про піраміди було відомо, що це – гробниці, велетенські будівлі для саркофагів. Як вони будувалися? Як досягли вони досконалості й розмірів великих пірамід? Чому їхнє будівництво занепало?

Фараон Джосер

Перша піраміда була збудована на початку III династії для царя Джосера (Даси).

Піраміда разом з поминальними спорудами, що до неї належали, уособлює несподіваний злет кам'яного будівництва. На самій споруді можна побачити сліди зіткнення двох віків – кам'яного з мідним. На окремих блоках залишилися сліди обробки їхньої поверхні камінними свердлами (близько 400 кременів було знайдено неподалік), але таких слідів небагато – тобто величезна споруда була побудована здебільшого за допомогою мідних знарядь. Нам відомо ім'я видатного зодчого, що збудував поховальну споруду для царя Джосера, – Імхотеп (І-ма-ха-тап). Його шанували в Мемфісі як бога цілительства, але ще за життя Імхотеп був у великій пошані у свого володаря.

Спадкємці Джосера – Хор Сехемхет (Могутній нутрощами), Хаба (Ха-бі) та Неферкара Небка (Наф-ку-Ріа Нібку) полишили свої піраміди (ступінчасті, як і піраміда Джосера) незавершеними або зруйнованими.

Ступінчаста піраміда Джосера

Першою справжньою (в геометричному розумінні) пірамідою був, вірогідно, надгробок невідомого царя в сучасному селі Медум (південніше Каїра). Вона спочатку також була ступінчаста, але наступне лицювання перетворило її на правильну піраміду 90 м заввишки. Перший фараон IV династії Снофру залишив дві величезні піраміди, одна 100 м, друга – 99 м заввишки (друга – «надломлена»).

Найбільшою стала піраміда сина і спадкємця Джосера, царя Хуфу (Хеопса, Хуф-і-Хнамі). «Небосхил Хуфу» був 146 м заввишки, довжина кожної сторони основи перевищувала 230 м, а площа її дорівнювала 54 300 м². Але ця піраміда перевершувала всі попередні не тільки розмірами. Вражає якість, з якою побудована ця піраміда. Величезні відгранені брили підігнані одна до одної з надзвичайною точністю. Лицювальне каміння внутрішніх приміщень та на зовнішніх схилах зімкнуте так щільно, що між ними не можна просунути навіть леза ножа, а всередині – навіть голки, аркуша паперу чи волосини. До наших часів вона майже не збереглася, але в давнину трикутні грані піраміди здавалися рівними, гладенькими поверхнями. Велика піраміда була бездоганною, а кожна її грань з дивовижною точністю спрямована до однієї з чотирьох сторін світу.

Піраміда Снофру мала бути 120 м заввишки, але на висоті 40 м з'явилися тріщини. За порадою вчених висоту піраміди зменшили до 97 м, проте вона продовжувала тріскатися. Так з'явилася піраміда з надломленими гранями.

Страхотливий тиск кам'яних брил на внутрішні приміщення розподілявся за допомогою розвантажувальних порожнеч, ступінчастих склепінь та перекриття. У проходах величезні плити-заслони вільно піднімалися й опускалися у прорізах в камінні.

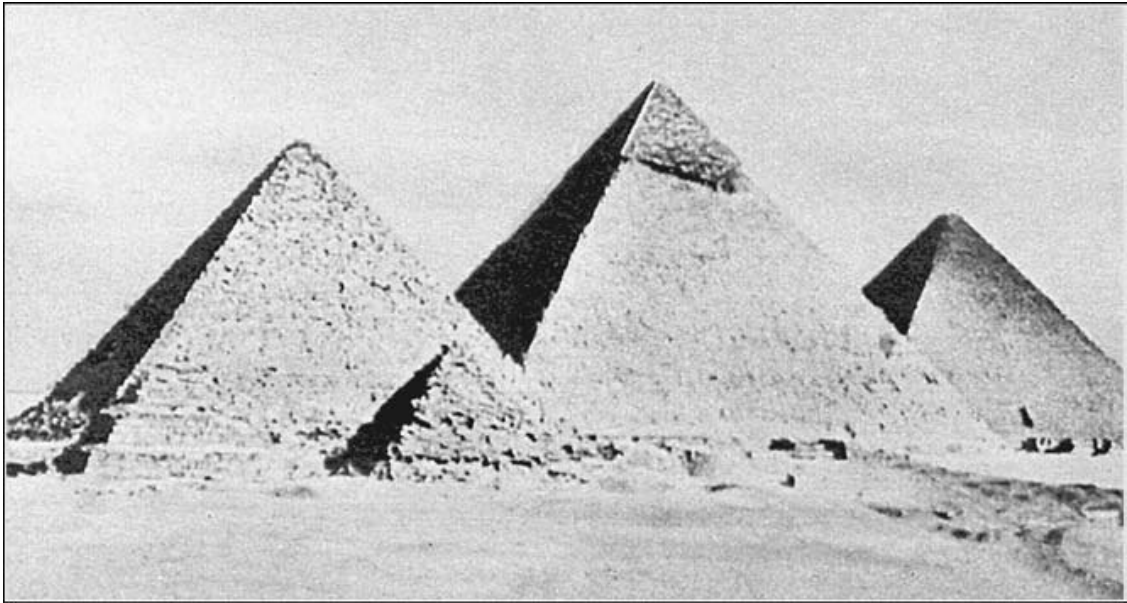
Греки вважали піраміди одними із «семи чудес світу», але насправді піраміди виявилися «найчудеснішими». Шість «чудес» загинули, а піраміди стоять. Середньовічні і більш пізні

володарі Єгипту здирали з них лицювання для своїх будівель, але зруйнувати піраміди їм було не під силу.

Піраміди вражали і вражають людську уяву. Ще греко-римські автори одностайно стверджували, що піраміди – царські гробниці, але в більш пізні часи багатьом не вірилося, а комусь і досі не віриться, що це справді так. Піраміди вважали храмами, місцями таємних подій, господарськими будівлями, спорудами для спостереження за небесними тілами, заслонами від пісків пустелі, їх сприймали за гру природи. Хтось вважав, що такі незвичайні споруди могли створити лише надзвичайні істоти – вихідці із загадкової країни Атлантиди, навіть гості з галактичних світів. Скільки винахідливості було задіяно, щоб на підставі розмірів Великої піраміди, її частин, склепінь та переходів створити нові закономірності, пророцтва та таємничі теорії! Поверхові домисли про піраміди вже давно спростовані. Та досі наукова думка шукає відповіді, що таке Велика піраміда.

Надломлена піраміда Снофру

Піраміди фараонів IV династії Хуфу, Хафра та Менкаура

За допомогою яких знарядь і якими засобами були побудовані піраміди? Яким чином кам'яне зодчество досягло такої чіткості? Хто будував піраміди? Навіщо їх узагалі будували?

До комплексу похвальних споруд входили разом з пірамідою два храми – один у долині, другий – поминальний біля підніжжя піраміди, та дорога – галерея між храмами. Храм – щось на зразок приймальної зали померлого царя. Масивні прямокутні стовпи з полірованого граніту підтримували стелю. Гранітні стіни і підлога будівлі були ретельно відполіровані.

Світло падало з невеликих отворів, пробитих у верхній частині стіни і створювало урочистий напівморок, у якому особливо величними здавалися темні статуї фараона – владики, що приймає шановних гостей.

Від цього урочистого залу до піраміди вів довгий критий коридор. Його стіни і підлога також були зроблені з полірованого граніту. Цим коридором до піраміди везли тіло фараона у важкому саркофазі з коштовного каміння.

Виготовлення мумії

Для того щоб уберегти від тління тіло царя, яке, на думку єгиптян, було житлом його душі, його бальзамували. Докладну розповідь про процес бальзамування для нас зберіг давньогрецький письменник Діодор, що жив у I столітті н. е. У Геродота також є свідчення про бальзамування небіжчиків. Померлого приносили в приміщення для бальзамування. Тіло клали на підлогу, і до нього наближався жрець, що накреслював знаки. На лівому боці тіла він позначав ризкою місце, де мав проходити розтин. Потім підходив інший і ефіопським каменем (можливо, обсидіаном) робив розтин, після чого пускався навіть на прокльони, бо за звичаєм у нього з прокльонами кидали каміння всі присутні. Ці прокльони становили древній релігійний ритуал, пов'язаний із спричиненням каліцтва померлому. Після цього до тіла приступали безпосередньо бальзамувальники. Один залізними гаками через ніздрі витягав з черепа частину мозку. Мозок, що залишився, розчиняли упорскуванням різного зілля. Через надріз у боці виймали нутрощі, які обмивали в пальмовому вині і запахних есенціях. Потім їх обгортали тонкими лляними пасмами і вкладали в спеціальні посудини-канопи, зроблені з глини, алебастру чи порфіру.

Мумія в гробниці

Кришки каноп були зроблені у вигляді різних голів. У канопу з кришкою, що зображувала людську голову, складали шлунок і кишки, у канопі з головою шакала лежали легені і серце, а посудина з головою кібчика призначалася для печінки.

У цей час тіло небіжчика спочатку натирали кедровою олією і промивали всередині пальмовим вином. Потім на сорок днів його занурювали в спеціальний лужний розчин. Затим знову промивали вином і просочували різними ароматичними смолами, що запобігали гниттю. Наповнивши тіло зсередини ароматичними речовинами, розтин зашивали і передавали набальзований труп спеціальним вдягальникам, що прикрашали його. Часто золотили

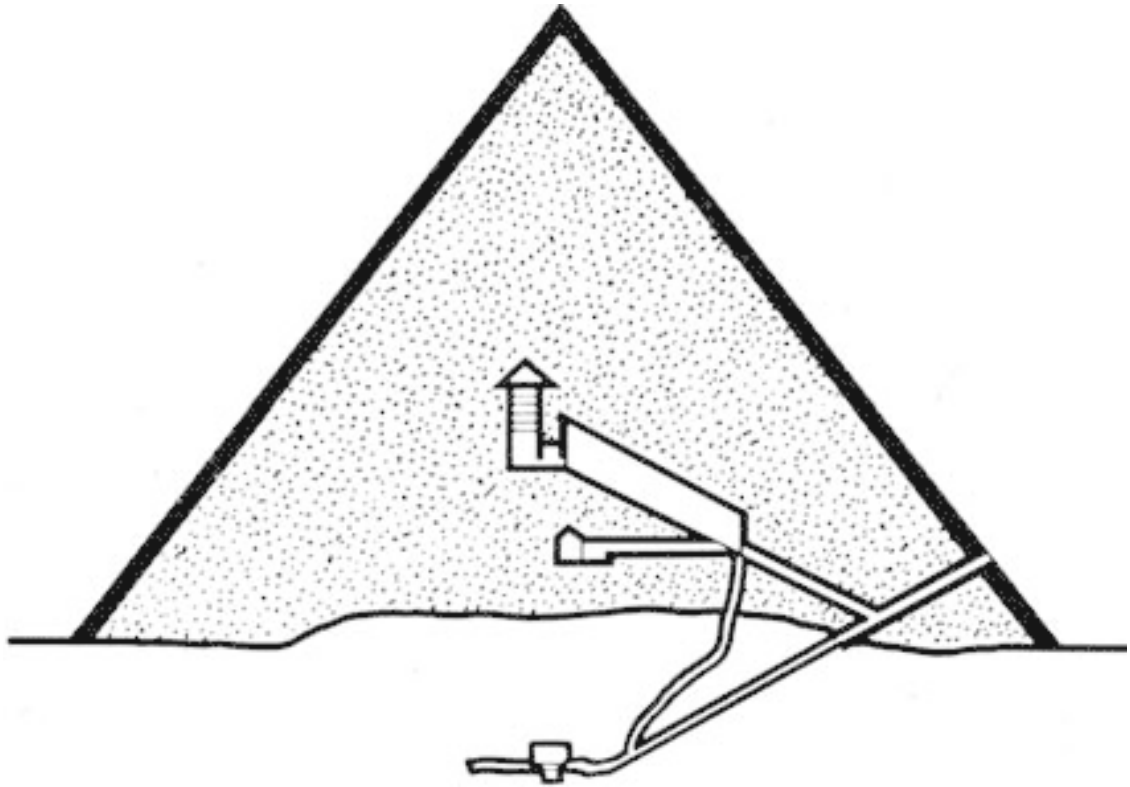
нігті на руках і ногах, вставляли очі з кришталю чи слонової кістки. На пальці рук і ніг надягали персні. Спорядивши в такий спосіб небіжчика, вдягальники вкривали все тіло шаром клею і починали обмотувати його тонкими лляними бинтами. Обертали, ретельно обмотуючи, пальці рук і ніг і все тіло багато разів, адже довжина цих бинтів становила кілька сот метрів. У такий спосіб виготовлялася мумія – нетлінне житло для духу Ка, що мав існувати вічно.

Поховання фараона

Діодор розповідає, що, коли єгипетський фараон помирає, уся країна перебувала у тривалій жалобі, що продовжувалася сімдесят два дні. Храми зачиняли, жертв богам не приносили, ніяких урочистостей не відбувалося, пахощами не вмащувалися. Усі ці дні єгиптяни не їли м'яса, не пили вина, не вживали виробів із борошна. Посипавши голови попелом, юрби чоловіків і жінок блукали містом із жалобними піснями, в яких славили чесноти померлого фараона. У день, призначений для поховання, саркофаг із набальзамованим тілом фараона ставили на особливі ноші, прикрашені пишним різьбленням і розписом, і з урочистими церемоніями проводжали в останню путь померлого владика, «сина сонця», який пішов до богів. Саркофаг з тілом царя поміщали в склепі всередині піраміди, гранітні стіни і стеля якого були ретельно відполіровані.

За легендою, перший єгипетський фараон Менес заснував місто Крокодилополь і наказав шанувати в ньому крокодилів, бо в цьому місці йому врятував життя крокодил. Після шістдесятирічного царювання Менеса затагнув під воду бегемот.

Родичі фараона і жерці піклувалися про те, щоб померлому не загрожувала небезпека в загробному світі, щоб він міг вільно пересуватися всередині своєї гробниці і щоб боги прийняли його як рівного. Тому часто стіни приміщень усередині пірамід були списані молитвами і заклинаннями. Особливо ретельні заклияття наносили на двері, що вели з одного приміщення в інше чи з коридора до камери. У піраміді фараона VI династії (2600–2400 рр. до н. е.) Пепі біля перших дверей написано цілий гімн, де йдеться про те, що ці «двері неба» розверзаються тільки для Пепі, і більше ні для кого іншого. Перед другими дверима написано текст, що завершується словами: «Коли ж приходить Пепі зі своїм Ка, двері повинні відчинятися. Присвячено цю піраміду Пепі і його Ка». На стінах, що прилягають до дверей, зображені стражі дверей – павіани, вовки, леви – заклияття проти злих демонів, що загрожують померлому фараону. Ці тексти, виявлені у великій кількості, є одним із найдавніших надбань релігійної літератури. Вчені називали їх за місцем знахідки «текстами пірамід».

Розріз піраміди Хеопса

Піклуючись про безпеку духу померлого в загробному світі, його родичі не забували і про життєво необхідні речі. У спеціальних приміщеннях зберігалися коштовності й різні побутові речі, що належали фараону. Адже давні єгиптяни вірили, що померлий продовжує жити й після смерті, що він має потребу у всіх тих речах, що були йому необхідні за життя. І чудова гробниця царя правила йому за будинок, як і в житті будинком був розкішний палац.

До піраміди – священного місця упокоєння фараона, що став божеством, – простий смертний не смів наблизитися. Однак багатства, що ними наповнили комори царської усипальниці, були великою спокусою для грабіжників. Будівники пірамід передбачили це. Вхід до склепу закривався зсередини важким замковим каменем. Після закінчення похоронних церемоній з-під каменя вибивалися підпори, і вхід до центрального покою піраміди, де стояв чудовий гранітний саркофаг з тілом фараона, замикався назавжди.

Такий же величезний камінь, спущений униз по похилому ходу до склепу, закривав хід до коридора. Колодязь, яким спускалися люди, після того як були замуровані всі входи і виходи, засипався. Царське поховання було недоступне для людей і демонів. Фараон міг мирно спочивати під стометровою громадою піраміди, що нависла над склепом.

Але всі застороги були марні. Царські гробниці пограбували ще в сиву давнину, і до наших днів збереглися лише порожні зали та хитромудрі переходи усередині пірамід.

Про те, як будувалися піраміди, розказав Геродот. Але й самого Геродота від часів будівництва відділяло понад два тисячоліття. Крім того, він писав зі слів провідників. За Геродотом, працювати над пірамідою Хуфу було наказано всім єгиптянам. Були зачинені навіть храми та призупинені жертвоприношення. Каміння, що його видобували на східному березі Нілу, люди мали волокти до річки. Після переправи на судах на західному березі каміння перебирали інші люди і перетягували до нагір'я, де і розташовувалося місце будівлі.

По сто тисяч чоловік працювали позмінно протягом трьох місяців, отож праця не припинялася упродовж року. Десять років будували тільки дорогу, якою доправляли каміння до місця будівлі, а піраміду будували ще двадцять років. Під землею, немовби на острові, улашту-

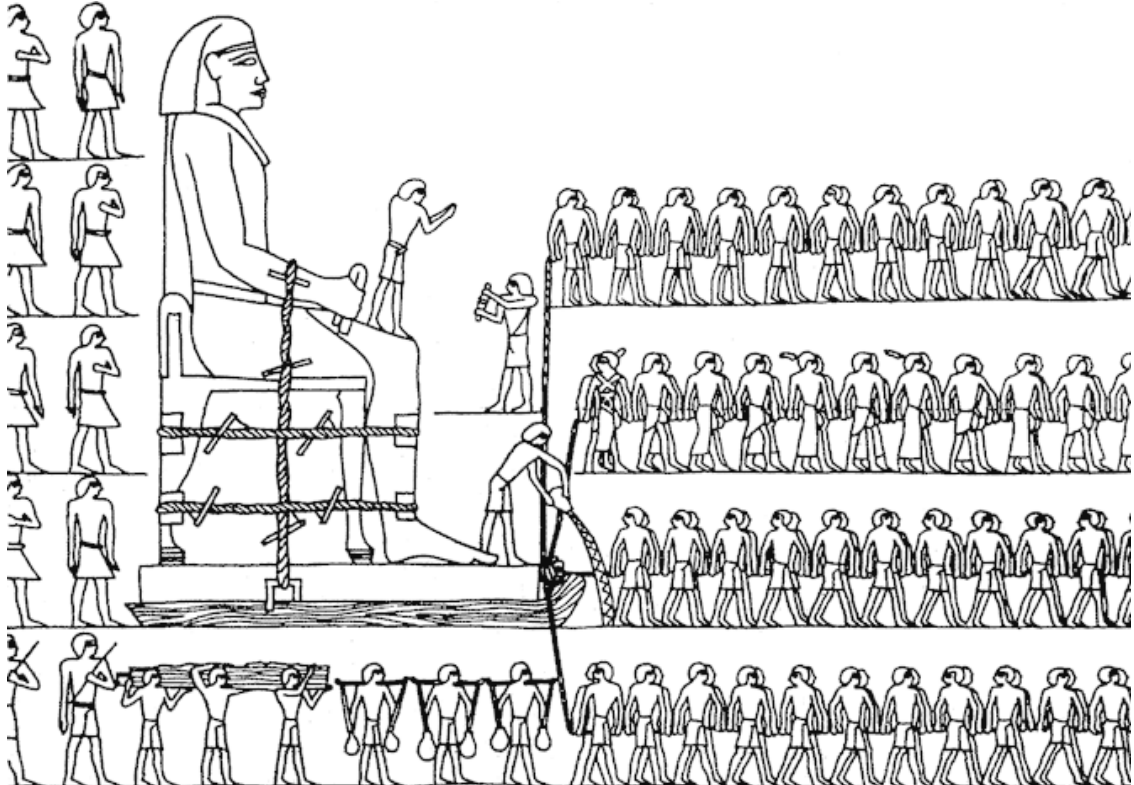
вали поховальне приміщення, що омивалося водами Нілу. Надземну споруду, тобто піраміду, зводили уступами, а для їхнього лицювання піднімали каміння за допомогою дерев'яних пристроїв, що були розставлені на уступах або переміщувалися з нижніх уступів на вищі. Тобто будувалася піраміда знизу вгору, а лицювалася згори донизу. Геродот повідомив, що напис на піраміді увічнив витрати на харчування робітників (часником та цибулею!) – 1600 талантів срібла.

Середня вага одного блоку в піраміді становить близько 2500 кг, але трапляються і гігантські блоки вагою до 50 тис. кг.

Цій розповіді довіряли 150–200 років тому, але не нині. Геродот був упевнений, що на будівництві застосовували залізні знаряддя, а ми знаємо, що їх в Єгипті тих часів не було.

Єгиптяни знали «небесне» метеоритне залізо і виробляли з нього прикраси або магічні предмети.

Каміння, з якого побудовано піраміду, добували в нагір'ї, а з-за Нілу привозили біле вапно для лицювання. Ніякого підземного острова у Великій піраміді не існувало. Срібного грошового обігу в Єгипті також не було.

Пересування гігантської статуї

Син та спадкоємець Хуфу Джедефра (Дадаф-Ріа, Раджедеф) також побудував піраміду, але набагато меншу, ніж батьківська: довжина сторони основи дорівнювала 100 м. Хуфу називав себе Сонцем, а Джедефра, перший серед фараонів, став називати себе «сином Ра», тобто сином Сонця, а це свідчить, що фараонівська влада похитнулася.

Другий син і спадкоємець Хуфу – Кафра збудував свою піраміду поруч з пірамідою батька. Вона була гідною Великої піраміди. Заввишки сягала 143,5 м, а довжина кожної із сторін основи становила 215,5 м. Вона виглядала навіть вищою за піраміду Хеопса, бо стояла на пагорбі. Вірогідно, що і Великий сфінкс (висота 20 м) належить Хафрові. Сфінкса було вирізьблено з природної скелі, що залишилася, як гадають, після того, як навколо неї вийняли каміння для будівлі однієї з пірамід. Царів-переможців вже в Старому царстві зображували

у вигляді левів з людською головою, що тримають у лапах переможених іноземних ворогів. Отже, і Сфінкс – це уособлення сили фараона.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.